

सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक दृष्टिकोणमा राजनीतिक दल र लोकतन्त्र

दलसम्बन्धी कानून अवलम्बन

केनेथ जान्डा

सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक दृष्टिकोणमा राजनीतिक दल र लोकतन्त्र

दलसम्बन्धी कानून अवलम्बन

केनेथ जान्डा

नेशनल डेमोक्रेटिक ईन्स्टिच्यूट फर ईन्टरनेशनल अफेयर्स (एनडिआई) विश्वव्यापी रूपमा लोकतन्त्रको सुदृढीकरण र विस्तारका लागि क्रियाशील गैरनाफामूलक संस्था हो । स्वयमसेवकको रूपमा कार्यरत विश्वव्यापी विशेषज्ञ सञ्जालको संलग्नतामा एनडिआईले लोकतान्त्रिक मूल्य, अभ्यास र संस्था सुदृढ तुल्याउन नागरिक तथा राजनीतिक नेतृत्वलाई व्यावहारिक सहायता उपलब्ध गराउँछ । राजनीतिक तथा नागरिक संघ संस्था सबल तुल्याउन, निर्वाचन सुरक्षित राख्न र नागरिक सहभागिता, खुलापन एवं सरकारको उत्तरदायित्व प्रवर्द्धन गर्न विश्वका सबै क्षेत्रमा एनडिआईले लोकतन्त्रवादीसँग सहकार्य गर्दछ ।

प्रतिलिपी अधिकार नेशनल डेमोक्रेटिक ईन्स्टिच्यूट फर ईन्टरनेशनल अफेयर्स (एनडिआई) सन् २००५ । सबै अधिकार सुरक्षित । गैरव्यावसायिक उद्देश्यका लागि एनडिआईलाई सामग्रीको स्रोत मानेर र अनुवादको प्रतिलिपी उपलब्ध गराएर पूर्ण वा आंशिक रूपमा यस सामग्रीको पुनः प्रयोग वा अनुवाद गर्न सकिनेछ । संयुक्त राज्य अमेरिकामा प्रकाशन गरिएको ।

२०३० एम स्ट्रीट, एनडब्लू

पाँचौ तला

वाशिङ्टन, डिसी २००३६

टेलिफोन : २०२-७२६-५५००

फ्याक्स : २०२-७२६-५५२०

वेबसाइट : www.ndi.org

कार्यक्रम डिजीसी-ए-००-०१-००००४-०० अन्तर्गत अमेरिकी विकास नियोगको लोकतन्त्र तथा शासनसम्बन्धी कार्यालय, लोकतन्त्र, द्वन्द्व र मानवीय सहायता ब्यूरोको सहयोगमा यस दस्तावेजको प्रकाशन सम्पन्न भएको हो । यहाँ प्रस्तुत धारणा अमेरिकी विकास नियोग वा नेशनल डेमोक्रेटिक ईन्स्टिच्यूट फर ईन्टरनेशनल अफेयर्सको दृष्टिकोण नभएर लेखकको नीजि विचार हुन् ।

विषयवस्तु

भूमिका.....	१
लेखकको बारेमा.....	२
दलसम्बन्धी कानूनको अवलम्बन.....	३
‘दलसम्बन्धी कानून’ के हो ?.....	३
निर्वाचन, अभियान र राजनीतिक कोषसम्बन्धी कानून.....	४
कानूनका चार निकाय बीचको सम्बन्ध.....	५
दलसम्बन्धी कानूनको स्रोत संविधान.....	६
दलसम्बन्धी कानूनको विश्वव्यापी सर्वेक्षण.....	७
दलसम्बन्धी कानून र दलीय राजनीति.....	७
नियमनको मोडल र दलसम्बन्धी कानूनको उदाहरण.....	९
प्रतिबन्ध मोडल.....	९
अनुमति मोडल.....	११
प्रवर्द्धन मोडल.....	१३
संरक्षण मोडल.....	१४
सल्लाह मोडल.....	१७
दलसम्बन्धी कानूनको सान्दर्भिक आधार र मूल सरोकार.....	२२
नागरिक पूर्वशर्त : दलसम्बन्धी कानूनका लागि के देश तयार छ ?.....	२३
कानूनको तह : आरम्भ माथिबाट ?.....	२४
दलको प्रकार : स्वार्थ एकत्रित वा अभिव्यक्त गर्न ?.....	२५
दल र राष्ट्रपति : अनमेल व्यवस्था हुन् ?.....	२६
सरकारको प्रकार : संसदीय वा राष्ट्रपतिय ?.....	२६
राजनीतिक दलहरू र लोकतन्त्र : अन्तर वा आन्तरिक ?.....	२८
निष्कर्ष :	२९
परिशिष्ट : दलसम्बन्धी कानूनको तथ्याङ्क.....	३०

सैद्धान्तिक र व्यावहारिक दृष्टिकोणमा राजनीतिक दल र लोकतन्त्र

राजनीतिक दलसम्बन्धी कानून अवलम्बन

डा. केनेथ जान्डा, नर्थवेष्टर्न विश्वविद्यालय

राजनीतिक कोषसम्बन्धी नीति, दल र लोकतान्त्रिक विकास

डा. माइकल जोन्स्टन, कोलगेट विश्वविद्यालय

दलगत संचारमा विकास

डा. पीप्पा नरीस, जोन एफ केनेडी सरकारी स्कूल, हार्भर्ड विश्वविद्यालय

अन्तरपार्टी लोकतन्त्रको कार्यान्वयन

डा. सुजन स्कारो, ह्यूस्टन विश्वविद्यालय

परियोजना व्यवस्थापक : भिक्टोरीया क्यानाभर

परियोजना सहयोगी : हाना आर्नोल्ड

परामर्शदाता : डा. डेनीस बेयर

सम्पादक : डा. जोन गोल्ड

डिजाइन र लेआउट : स्टेफानी लेभी

सैद्धान्तिक र व्यावहारिक दृष्टिकोणमा राजनीतिक दल र लोकतन्त्र श्रृङ्खलामा अनौपचारिक सल्लाहकारका रूपमा सहयोग गर्नु हुने सबैसँग एनडिआई आभारी छ : क्यालिफोर्निया विश्वविद्यालय, इर्भिनस्थित लोकतन्त्र अध्ययन केन्द्रका निर्देशक डा. रसेल डाल्टन; म्यान्चेष्टर विश्वविद्यालयमा यूरोपेली राजनीतिका जन मनेट अध्यक्ष, डा. डेभिड फ्यारेले; ट्रिनिटी कलेज, डब्लिनका राजनीतिक शास्त्रका सहप्राध्यापक डा. माइकल गालाघर; स्यान फ्रान्सिस्को स्टेट विश्वविद्यालयका मानार्थ प्राध्यापक डा. के लसन; र ससेक्स विश्वविद्यालय, ब्राइटनमा राजनीति विषयका प्राध्यापक, डा. पल वेब ।

राष्ट्रिय नीति केन्द्रका स्कट वेट्स; फाइन गेल, आयरल्याण्डका जन ब्रुटन; फ्रिडरिस् एबर्ट फाउण्डेसनका डा. डेटर डेट्के; फ्री डेमोक्रेट्स एलायन्स (एसजेडडिएसजेड), हंगेरीका मत्यास इओर्सी एमपी; फ्रीडम हाउसका थोमस मेलिया; फ्लेमीस लीबरल पार्टी (भीएलडि), बेल्जियमका आन्नेमी नेयट्स एमइपी; कनराड एडनेयर फाउण्डेसनका डा. नोर्बर्ट वाग्नर; र संयुक्त अधिराज्य, लेबर पार्टीका टोनी वर्थीइटनले यस श्रृङ्खलामा थप सुझाव उपलब्ध गराउनु भएको थियो ।

एनडिआईको राजनीतिक दलसम्बन्धी कार्यक्रमबारे थप सुचना प्राप्त गर्न वा सैद्धान्तिक र व्यावहारिक दृष्टिकोणमा राजनीतिक दल र लोकतन्त्र श्रृङ्खलाको विद्युतीय सामग्री प्राप्त गर्न निम्न स्रोत हेर्नुहोस् <http://www.ndi.org/global/polparties/polparties.asp>.

भूमिका

नागरिकको प्रतिनिधित्व र सार्वजनिक हितका लागि शासन संचालन गर्ने क्षमता राख्ने गरी नीतिगत विकल्प उपलब्ध गराउन लोकतन्त्रमा सशक्त र दिगो राजनीतिक दलहरूको भूमिका आवश्यक पर्दछ। निर्वाचित नेतृत्व प्रतिको नागरिकको निराशा, खस्कदो राजनीतिक सक्रियता, गैरलोकतान्त्रिक शक्तिहरूको बढ्दो क्षमताका कारण लोकतान्त्रिक राजनीतिक दलहरू प्रतिको चुनौति निरन्तर वृद्धि भइरहेको देखिन्छ।

लोकतान्त्रिक प्रक्रियामा नागरिकहरू सक्रिय रहने गरी अझ खुला वातावरण निर्माण गर्ने उद्देश्यले नेशनल डेमोक्रेटिक ईन्स्टिच्यूट (एनडिआई) ले बीस वर्षभन्दा बढी समय विश्वका राजनीतिक दलहरूसँग सहकार्य गर्दै आएको छ। राजनीतिक दलसम्बन्धी संस्थाको रूपमा, व्यावहारिक दृष्टिकोण अवलम्बन गर्दै एनडिआईले दलहरूको दीर्घकालीन सांगठनिक विकास प्रवर्द्धन गर्न, स्थानीय तथा राष्ट्रिय निर्वाचनमाप्रतिस्पर्धी क्षमता अभिवृद्धि गर्न र सिर्जनात्मक रूपमा सरकारमा सहभागी हुनका लागि सहायता उपलब्ध गराउँछ। राजनीतिक दलहरूलाई अझ पारदर्शी र प्रतिनिधिमूलक संस्था बन्न बनाउन विविध प्रकारका सहयोग उपलब्ध गराउँछ। त्यसमा अन्तरक्रियात्मक तालिम, अभ्यास, परामर्श र आवश्यकता अनुकूल स्रोत समावेश छन्।

सन् २००४ मा, राजनीतिक दलहरूको भूमिका अनुकूल चार महत्वपूर्ण विषय अध्ययन गर्दै सोधपत्रको श्रृङ्खला प्रकाशन गर्ने क्रम आरम्भ भयो। 'दलसम्बन्धी कानून अवलम्बन' र 'राजनीतिक कोष नीति, दल र लोकतन्त्र विकास' विषयक दुईवटा कार्यपत्रले राजनीतिक दलहरूलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने नियमनकारी संयन्त्रको चर्चा गर्दछ भने 'दलको आन्तरिक लोकतन्त्र कार्यान्वयन' र 'दलगत संचार विकास' विषयक अन्य दुई कार्यपत्र दलको आन्तरिक शासन व्यवस्था र संगठनसँग सम्बन्धित छ।

यी कार्यपत्रले दलगत राजनीतिको मूल विषय, विविध विधी र तिनका प्रभाव एवं प्रतिफलका बारेमा तुलनात्मक सुचना उपलब्ध गराउने लक्ष्य लिएको छ। राजनीतिक दलको क्रियाकलाप वा रणनीतिबाट प्रत्येक क्षेत्रमा उपलब्ध आंशिक प्रतिफलका सम्बन्धमा समेत परीक्षण गर्दछ।

यी कार्यपत्रले दलको संगठनसम्बन्धी सिद्धान्त वा छलफलमा रहेका विषयका सम्बन्धमा तात्कालिक समाधान उपलब्ध

गराउँदैन। बरु अझ प्रभावकारी र समावेशी राजनीतिक दल सिर्जना गर्ने क्रममा आइपर्ने अवरोध र समाधानका संभावित उपायहरू ध्यानमा राख्दछ। सामना गर्नु पर्ने संभावित खतरा र उतारचढाव ध्यानमा राखेर दलहरू सचेत रहनु पर्ने व्यावहारिक उपायहरू प्रस्तुत गर्दछ। लेखकहरूले उद्धरण गरेका उत्कृष्ट स्रोत, लेख र पुस्तकहरूको थप अध्ययन गर्न पनि यी कार्यपत्रहरूले अभिप्रेरित गर्दछ।

सैद्धान्तिक र व्यावहारिक दृष्टिकोणमा राजनीतिक दल र लोकतन्त्र श्रृङ्खलाले छलफलमा आएका प्रत्येक विषय र विशेष गरेर, छलफल गरिएका सवालका जटीलतासम्बन्धी जानकारी हासिल गर्न पाठकहरूलाई सहयोग गर्दछ, भन्ने अपेक्षा राखिएको छ। 'दलगत कानून अवलम्बन' को कार्यपत्रले दलको कानून निर्माण गर्ने क्रममा नेताहरूले ख्याल गर्नु पर्ने सवाल र सावधानीका विषयमा जानकारी गराउँछ।

सैद्धान्तिक ज्ञान, अनुभवजन्य अनुसन्धान र व्यावहारिक अनुभव सम्मीश्रण गर्ने यो श्रृङ्खला एक प्रयोग हो। एनडिआईले चार जना प्रबुद्ध विद्वानहरूलाई कार्यपत्र लेखनमा संलग्न गराउनुका साथै दलका नेतागण, लोकतान्त्रिक अभियन्ता, एनडिआईका कर्मचारी र अन्य विशिष्ट प्राज्ञहरू समेत गरी विभिन्न व्यक्तिहरूलाई प्रारम्भिक कार्यादेश तर्जुमादेखि रूपरेखा र मस्यौदाको समीक्षा गर्ने सम्मका प्रत्येक चरणमा सहभागी गराएको थियो। यो श्रृङ्खला साकार तुल्याउन सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने सबै महानुभावहरूप्रति एनडिआई आभारी छ, विशेष गरेर लेखकहरू जसले जटील, सहकार्यात्मक प्रक्रिया अवलम्बन गरेर सुझाव र प्रतिक्रियाहरू सहजै ग्रहण गर्नुभयो, मूलतः परियोजनाका परामर्शदाता डा. डेनीस बेयरले। यो परियोजनाको प्रारम्भबाटै व्यवस्थापकीय जिम्मेवार बहन गर्ने एनडिआईका वरिष्ठ कार्यक्रम अधिकृत भिक्टोरिया कानाभर पनि विशेष धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ।

यस परियोजनामा आर्थिक कोष उपलब्ध गराउने अमेरिकी विकास नियोग (यूएसएआईडी) प्रति पनि एनडिआई अनुग्रहीत छ।

केनेथ वोल्लाक

अध्यक्ष

इभान डोहोर्ती

वरिष्ठ सहयोगी,

राजनीतिक दलसम्बन्धी कार्यक्रम निर्देशक

लेखकका बारेमा

केनेथ जान्डा नर्थवेष्टर्न विश्वविद्यालयका पेसन एस. वाइल्ड मानार्थ प्राध्यापक हुनुहुन्छ। उहाँ सन् १९९५ देखि *दलगत राजनीति* नामक अन्तर्राष्ट्रिय जर्नलका सहसम्पादकको जिम्मेवारीमा हुनुहुन्छ। राजनीतिक दलसम्बन्धी अनुसन्धानको सम्मानमा अमेरिकी राजनीतिक शास्त्र संगठन (एपीएसए) ले उहाँलाई सन् २००० मा साम्यूल जे एल्डर्सभेल्ड क्यारिएर अचिभमेन्ट अवार्डबाट पुरस्कृत गरिएको थियो। सन् २००५ मा एपीएसएबाट प्रदान गरिएको वेष्ट इन्स्ट्रक्सनल सफ्टवेयर अवार्डको उहाँ सहविजेता हुनु भएको थियो, जुन पुरस्कार उहाँले सन् १९९२ मा पनि प्राप्त गर्नु भएको थियो। जान्डाले लेख्नु भएका पुस्तकहरूमा *राजनीतिक दल : राष्ट्रिय सर्वेक्षण* (सन् १९८०), *रोबर्ट ह्यार्मेल संगको सहलेखनमा तयार पारिएको दल र तिनको वातावरण : सुधारका सीमा ?* (सन् १९८२) समावेश छन्। उहाँले सहलेखन गर्नु भएको अमेरिकी सरकारको पाठ्यक्रम, *लोकतन्त्रको चुनौति*, देशभरका सयौं कलेजमा पढाइन्छ र चेक, जोर्जियन, हंगेरियन, कोरियन र रसियन भाषामा अनुवाद गरिएको छ। डा. जान्डाले इन्डियाना विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधीको उपाधि प्राप्त गर्नु भएको छ।

दलसम्बन्धी कानून अवलम्बन

सुधारको क्रममा रहेका लोकतन्त्रहरूले दलसम्बन्धी कानून तर्जुमा गर्न द्विविधा सामना गरिरहेका छन् : दलहरूलाई नियमन गर्न सरकारको अधिकार कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने सवालमा, जबकी सरकार निर्माणबारे निर्णय गर्न विकल्प प्रस्तुत गर्ने जिम्मेवारी दलहरूमै निहित हुन्छ। दलहरूले के गर्न पाउँछन् वा पाउँदैनन् भन्ने सवालमा सरकारसँग निश्चित कानून नभएको अवस्थामा अल्प जवाफदेहिता वा जवाफदेहिता विहीनताको क्रमबीच कठोर राजनीतिक अभ्यास देशमा विकसित हुन सक्दछ। यद्यपि दलहरू कसरी संगठित हुने, अभियान संचालन गर्ने र क्रियाशील रहने भन्ने निश्चित गरेर सरकारले कडा कानून निर्माण गर्ने हो भने सार्वजनिक गतिविधिमा दलहरूलाई सहभागी हुनबाट निरूत्साहित वा नियन्त्रण गर्न संभव हुन्छ।

यस्तो द्विविधाले 'गोल्डीलक्स र तीनवटा भालु' को दन्त्य कथामा उल्लेख भएको जटील परिवन्द संस्मरण गराउँछ : राजनीतिक दलमाथि गरिने कुन हदको नियमन समाजको लागि 'ठिक्क' सावित हुन्छ ? 'ठिक्क सावित हुने दल' निर्माण गर्न अभियन्ताहरूको चाहना भए पनि कानून निर्माण गर्दैमा लोकतन्त्रले निहित उद्देश्य हासिल गर्छ, भन्ने जरूरी हुन्छ भन्ने शिक्षा यसमा जोडिएको हुन्छ।

कानून निर्माण गर्दा दलका नेताहरूले सावधानी अपनाउनु पर्ने अवस्था र ध्यानमा लिनु पर्ने सवालहरू यो कार्यपत्रले उजागर गरेको छ। यस मानेमा राज्यले राजनीतिक दलको नियमन गर्न अवलम्बन गरेको विविध उपायसँग सम्बन्धित पाँचवटा मोडल यो कार्यपत्रमा समीक्षा गरिएको छ : दल र दलका गतिविधि प्रतिबन्ध, अनुमति, प्रवर्द्धन, संरक्षण वा सल्लाह दिने नीतिहरू। नयाँ लोकतन्त्रका नेताहरूले पुराना लोकतन्त्रले दलसम्बन्धी कानून निर्माण गर्न के कस्ता बाटो तय गरे, र केही हदसम्म ती कानूनका उपयुक्त मोडल स्थानीय आवश्यकतामा निर्भर रहन्छ, भन्ने ध्यानमा राख्नु उपयुक्त हुन्छ। उदाहरणको रूपमा 'साह्रै धेरै' दलसम्बन्धी कानूनले दलहरूको स्थापना र विकासमा नकारात्मक असर पार्नुको साथै दलको निर्माण प्रक्रियामा अवरोध खडा गर्न सक्दछ। अर्कोतर्फ 'साह्रै थोरै' दलसम्बन्धी कानून निर्माण गर्दा साना दलहरूको प्रभावमा सरकार फसेर अस्थिरता सिर्जना हुन

सक्दछ। १९९९ वटा राजनीतिक पद्धतिमा विद्यमान कानुनी व्यवस्थाको तर्कसंगत विश्लेषण र स्थापित लोकतन्त्रका अनुभवका आधारमा निम्न बुँदाहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

“दलसम्बन्धी कानून” के हो ?

‘दलसम्बन्धी कानून’ के हो भन्ने सवालमा दलसम्बन्धी विषयका प्राज्ञ मात्र नभएर भिन्न, भिन्न मानिसहरूको भिन्न, भिन्न बुझाइ हुन्छ। कतिपय अवस्थामा यसलाई दल संचालन गर्ने आन्तरिक कानुनी व्यवस्थाका रूपमा ग्रहण गरिन्छ, जस्तो कि विधान वा नियमावली। ‘दलसम्बन्धी कानून’ राजनीतिक दलहरूले के गर्ने वा नगर्ने निर्धारण गर्ने सरकारी कानून समेत हो – दलगत राजनीतिमा के वैधानिक, के अवैधानिक भन्ने अवस्था निश्चित गर्दछ। सामान्यतया, राजनीतिक दल भनेको के हो, दलहरू संलग्न हुने गतिविधि के हो, दलगत संगठनको प्रकार र उपयुक्त आचरण के हुन् भन्ने निर्धारण गर्ने कानून यसमा समावेश हुन्छ।

दलको आन्तरिक नियम र राज्यस्तरबाट हुने वाह्य नियमन बीचको भिन्नता सम्बोधन गर्दै रिचर्ड काजले राजनीतिक दलसम्बन्धी राज्यका कानूनको तीनवटा उद्देश्य उद्घरण गर्नु भएको छ :

१. राजनीतिक दल भनेको के हो भन्ने निर्धारण गर्न। यो परिभाषाले प्रायः राजनीतिक दलसम्बन्धी थप कानूनका लागि मार्ग प्रशस्त गर्दछ : मतपत्रमा पहुँच कायम गर्दछ, सार्वजनिक स्रोतबाट लाभ प्राप्त गर्दछ (अनुदान वा प्रसारण मिडिया जस्ता), सरकारमा को, कसरी सहभागी हुने आदि निश्चित गर्दछ।
२. दलहरू सहभागी हुन सक्ने गतिविधिका प्रकार नियमन गर्न। यो बृहत शीर्षकले कोष संकलन र खर्च, अभियान गतिविधि, दलको घोषित नीति, दलको मञ्च वा घोषणापत्र लगायत अन्यमा सन्दर्भमा धारणा प्रस्तुत गर्दछ।

३. उपयुक्त प्रकारको दलगत संगठन र आचरण सुनिश्चित गर्ने । दलको नेतृत्वसम्बन्धी आन्तरिक तह र सामाजिक सम्बन्धमा हस्तक्षेप गर्ने भएकोले काजको भनाइमा यो प्रावधान सबैभन्दा विवादस्पद छ । कानुनको आधारमा दलका सदस्य मध्येबाट पार्टीको पदाधिकारी चयन गर्नु पर्ने हुन्छ, तर दलले आफ्नो अधिवेशनको माध्यमबाट यो प्रक्रिया सम्पन्न गर्न सक्छ । कानुनले जातीय वा लैङ्गिक समानताको माँग गर्न सक्छ वा विभिन्न क्षेत्रमा दलका इकाईहरू स्थापना गर्नु पर्ने कानुनी आवश्यकता हुन्छ । दलसम्बन्धी कानुनको माध्यमबाट राष्ट्रले कार्यान्वयन गर्न चाहेको अन्य नीतिगत लक्ष्य आंकलन गर्न सकिन्छ ।^१

काजको अनुसरण गर्दै, यो कार्यपत्रले, 'दलसम्बन्धी कानुन' – संज्ञाले – राजनीतिक दलको वैधानिक हैसियत निर्धारण गर्ने राज्यको मूल आधार हो भनेर परिभाषा गर्दछ जसले प्रायः दलको सदस्यसम्बन्धी व्यवस्था, दल संगठित हुने अवस्था, अभियान संचालन गर्ने तौरतरीका, दलको कोष संचालन गर्ने विधि आदि निश्चित गर्दछ । 'दलसम्बन्धी कानुन' – संज्ञाले – उदाहरणको रूपमा, तुलानात्मक रूपमा जर्मनीको 'राजनीतिक दलसम्बन्धी कानुन' वा दक्षिण कोरियाको 'राजनीतिक दल ऐन' जस्ता विवरणात्मक शीर्षकअन्तर्गत व्यवस्था गरिएको राजनीतिक दल नियमन गर्ने विधान भन्ने जनाउँछ ।^२

यो कार्यपत्रमा 'दलसम्बन्धी कानुन' ठूला अक्षरमा लेखिएको अवस्थामा त्यसले दलको विशिष्ट कानुनलाई जनाउँछ । 'दलसम्बन्धी कानुन' साना अक्षरमा लेखिएको अवस्थामा त्यसले कानुनको अंश भन्ने जनाउँछ । कुनै पनि राष्ट्रमा दलसम्बन्धी कानुन त्यहाँ विद्यमान दलसम्बन्धी कानुन (कानुन भएको अवस्थामा) र व्यवस्थापिकाका विधान, प्रशासनिक निर्णय, अदालतको फैसला वा देशको संविधान समेतबाट अनुसरण गरिन्छ । राजनीतिक दलहरूको परिभाषा, गठन, संरचना र गतिविधि नियमन गर्ने कानुनको मूल आधार दलसम्बन्धी कानुन नै हो जसले राजनीतिक दललाई संगठनको रूपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ । तीनवटा सम्बन्धित कानुनका अंग ध्यानमा लिएर दलसम्बन्धी कानुनको सीमा उजागर गर्न सकिन्छ : निर्वाचन कानुन, अभियान कानुन र राजनीतिक कोष कानुन ।

निर्वाचन, अभियान र राजनीतिक कोषसम्बन्धी कानुन

दलसम्बन्धी कानुनको अतिरिक्त – दक्षिण कोरिया जस्तो – केही देशहरूले निर्वाचन, अभियान र राजनीतिक कोष नियमन गर्न विशिष्ट कानुनहरू निर्माण गरेका छन् । प्रत्येक कानुन राजनीतिक दलसम्बन्धी कानुनसँग सम्बन्धित भए पनि यिनले मूलतः विशिष्ट आवश्यकता सम्बोधन गरेका हुन्छन् ।

निर्वाचन कानुन । राष्ट्रिय निर्वाचन लाखौं नागरिकहरू सहभागी भएर सयौं उम्मेदवार र प्रत्यासी दलहरूलाई मतदान गर्ने गतिशील अवसर हो । हजारौंको संख्यामा खटिएका सरकारी कर्मचारीले त्यस क्रममा मतपत्र गणना गरेर नतिजा तय गर्छन् । यो जटिल प्रक्रियामा सबै राजनीतिक पात्रको भूमिकालाई निश्चित दिशा दिन विस्तृत कानुन आवश्यक पर्दछ । निर्वाचन कानुनको मूल ध्येय निर्वाचनको खाका र प्रशासनिक व्यवस्थापन हो । यस्तो कानुन, सन् २००३ मा संयुक्त अधिराज्यमा सम्पन्न एक अध्ययनका अनुसार,

धेरै वर्षको अवधिमा क्रमिक रूपमा विकसित, सन् १९९५ को संसदीय निर्वाचन ऐनदेखि यता कम्तिमा ३६ वटा फरक, फरक कानुनमा समावेश रहेको पाइन्छ । जनताको प्रतिनिधित्व ऐन १९८३ समायोजन ऐन भए पनि त्यस समय यता निर्वाचन कानुनमा प्रभाव पार्ने १९ वटा नयाँ कानुन र ६३ भन्दा कम सहायक कानुन विद्यमान रहेको पाइन्छ ।^३

शाहीन मोजाफर र एन्ड्रुएस शेड्लरका अनुसार, निर्वाचन कानुन (जसलाई तिनले 'निर्वाचन शासन' भन्ने गर्छन्) मा निम्न समावेश हुन्छ

मतदान र निर्वाचन प्रतिस्पर्धा हुने बृहत संस्थागत खाका सिर्जना गर्ने र कायम राख्ने फराकिलो गतिविधि । यसमा ... लोकतान्त्रिक निर्वाचनको आधारभूत खाका परिभाषा गर्ने संस्थाहरूको योजना संलग्न रहन्छ ... मताधिकार, प्रतिनिधित्वको अधिकार, सभाको आकार, जिल्लाको परिमाण, जिल्लाको सीमा र निर्वाचन तालिका सम्बोधन गर्ने परम्परागत नियमहरू छलफलको विषय रहने गर्दछ ।^४

दलसम्बन्धी कानून र दलसम्बन्धी कानूनको अंशलाई लिएर तय गरिएको सम्मेलनपश्चात विभिन्न देशमा प्रयोग गरिने नाम भिन्न भिन्न रहे पनि निर्वाचन नियमन गर्ने विधायनको सन्दर्भमा *निर्वाचन कानून* प्रयोग गरिन्छ।^{१४} त्यसैगरी *निर्वाचन कानून* देशको निर्वाचन कानूनको अंशको रूपमा प्रयोग गरिन्छ। निर्वाचन कानूनको अंश *निर्वाचन कानून* (विद्यमान रहेको अवस्थामा) र व्यवस्थापकीय विधायन, प्रशासनिक निर्णय, अदालतको फैसला र देशको संविधानबाट अनुसरण गरिन्छ।

निर्वाचन कानून प्रायजसो व्यापक हुन्छ। निर्वाचन कानूनमा मोजाफर र शेडलरले 'मतदाता, दल र उम्मेदवारको योग्यता र दर्ता; दल र उम्मेदवारले कोष प्राप्त गर्ने विधिसम्बन्धी कानून र नियम -अर्थ र मिडियामा तिनको पहुँच) नियमन गर्ने औपचारिक नियम संलग्न गर्दछ।'^{१५}

निर्वाचनसम्बन्धी राष्ट्रिय कानूनले दलहरू कसरी संचालन हुने निश्चित गर्दछ, जबकी दलको कानूनले *निर्वाचन* कसरी संचालन गर्ने भन्ने विरलै निर्धारण गर्दछ। राष्ट्रमा प्रायः दलको कानूनभन्दा तोकिएको निर्वाचन कानून कायम रहने संभावना बढी रहन्छ। यदि दुवै कानून कायम रहेको अवस्थामा, निर्वाचन कानून लामो हुने संभावना हुन्छ, जसमा निर्वाचन र दल दुवैको नियमन समावेश हुन्छ। उदाहरणको रूपमा दक्षिण कोरियाको निर्वाचन कानूनको अंग्रेजी संस्करण २०० पृष्ठ लामो छ जबकी दलको कानून ७० पृष्ठ लामो छ। त्यसैगरी जर्मनीको निर्वाचन कानून जर्मनीको दलसम्बन्धी कानूनभन्दा निश्चित रूपमा लामो छ।

अभियान कानून। अभियान कानूनमा निर्वाचन प्रचार प्रसारसम्बन्धी विस्तृत प्रक्रिया समावेश हुन्छ। निर्वाचन प्रशासन महत्वपूर्ण विषय हो तर दलगत राजनीतिमा चासो राख्ने व्यक्तिहरूको सरोकार यसमा सीमित रहन्छ, तिनको ध्यान निर्वाचन अभियानसँग सम्बन्धित निर्वाचन नियमसँग सम्बन्धित हुन्छ। निर्वाचन अभियानसम्बन्धी कानून मूलतः निर्वाचन कानून अन्तर्गत रहे पनि अन्य स्रोतबाट उपलब्ध हुँदा तिनले अभियान कानूनको निश्चित अंश समेटेको हुन्छ। यसैगरी केही देशहरूले अभियान कानून तर्जुमा गरेका हुन्छन् : सन् १९७१ को अमेरिकी संघीय निर्वाचन अभियान ऐन र सन् २००२ द्विपक्षीय अभियान सुधार ऐन ध्यानमा राखौं।

अभियान कानूनले अभियान संचालन गर्ने अवधि, के कस्ता गतिविधिलाई अनुमति प्राप्त हुन्छ, मतदानको नतिजा मतदानभन्दा अगावै सार्वजनिक गर्न सकिन्छ, कि भन्ने

जस्ता निर्वाचनसँग सम्बन्धित अन्य आधारहरू निश्चित गर्न सक्दछ।^{१६} अमेरिकी अभियानसम्बन्धी दुईवटा कानून जस्तै अभियान कानूनले राजनीतिक दलको समेत नियमन गर्न सक्दछ, जसमा उम्मेदवार वा दलहरूले कसरी कोष संकलन र खर्च गर्न सक्छन्, कोष समितिहरू कसरी संगठित गर्न सकिन्छ, भन्ने जस्ता पक्ष निश्चित गरिएको हुन्छ। राजनीतिक दलसँग सम्बन्धित हुने कारण अभियान कानून दलसम्बन्धी कानूनको स्रोत पनि सावित हुन सक्छ।

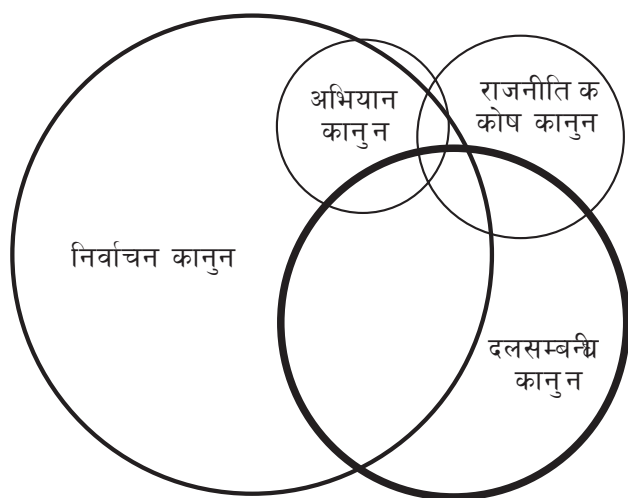
राजनीतिक कोषसम्बन्धी कानून। कार्ल-हेन्ज नास्माचरले 'दलको कोष' र 'अभियानसम्बन्धी कोष' दुवै जनाउनलाई 'राजनीतिक कोष' भन्ने वाक्यांश प्रयोग गर्नु भएको छ।^{१७} दुवै दलसम्बन्धी कानूनसँग सम्बन्धित छन्। यद्यपि ट्रान्सपेरेन्सी इन्टरनेसनल जस्ता केही समूहहरू सार्वजनिक नीतिलाई पैसाको बलमा प्रभाव पार्ने र सरकारबाट धोखाधडीमा सेवा र सामग्री प्राप्त गर्ने कार्यप्रति बढी सरोकार राख्दछन्। राजनीतिक भ्रष्टाचारलाई मलजल गर्ने तत्वको रूपमा पैसामा ध्यान पुऱ्याउँछन्।^{१८} राजनीतिक कोषलाई साँघुरो दृष्टिले हेर्दा – दल र अभियानसम्बन्धी कोष – दलसम्बन्धी कोषमा संलग्न भएको पाइन्छ।

राजनीतिक कोषसम्बन्धी कानूनको अंश धेरैवटा स्रोतबाट उपलब्ध हुनसक्छ, क हिलेकाही विशिष्ट राजनीतिक कोषसम्बन्धी कानूनबाट। उदाहरणको रूपमा दक्षिण कोरियामा 'राजनीतिक कोष ऐन' छ, जसले राजनीतिक दल, उम्मेदवार र राजनीतिक संघसंस्थालाई समावेश गर्दछ। यो हदसम्म राजनीतिक कोषसम्बन्धी कानून राजनीतिक दलसँग सम्बन्धित रहन्छ र दलसम्बन्धी कानूनको स्रोत रहन्छ।

कानूनका चार अंग बीचको सम्बन्ध

चित्र १ ले कानूनका यी चार अंग बीचको काल्पनिक सम्बन्ध स्थापित गर्दछ। चित्र १ को मोटो कालो वृत्तले दलसम्बन्धी कानूनको प्रतिनिधित्व गर्दछ – स्रोतको अतिरिक्त राजनीतिक दलसम्बन्धी सबै राज्य तहको नियमन। चित्र १ को निर्वाचनसम्बन्धी कानून र दलसम्बन्धी कानून बीचको समान क्षेत्रले निर्वाचनसम्बन्धी राज्यको नियमनको स्रोत राजनीतिक दलसम्बन्धी राज्यको नियमनमा अन्तरनिहित छ, भन्ने जनाउँछ। देशको कानूनले कायम रहने र सफल हुन सक्ने दलको प्रकार र संख्यामा प्रभाव पार्ने क्षमता राखे पनि त्यस्ता अप्रत्यक्ष प्रभाव यहाँ परिभाषा भए जस्तो सीमान्त र केन्द्रभागमा रहनेलाई नसमेटीने देखिन्छ।

चित्र १ : दलगत संगठन र संगठनात्मक प्रवृत्तिसम्बन्धी छनौट गरिएका मोडल

‘अभियान कानून’ भनेर तोकिएको सानो वृत्तले नियमका अंगलाई जनाउँछ, जसलाई प्रायः निर्वाचन कानूनभन्दा पृथक राख्ने गरिन्छ, तर साधारणतया त्यसै अन्तर्गत अनुसरण गर्ने प्रचलन छ।^{१०} ठूलो वृत्त अर्थात् ‘राजनीतिक कोष कानून’ ले राजनीतिमा कोष संकलन र खर्चसँग सम्बन्धित कानुनी व्यवस्थाको प्रतिनिधित्व गर्दछ, जसमा धेरै राजनीतिक विश्लेषकहरूको चासो रहने गर्दछ। राजनीतिक कोष कानून दल र अभियान बाहिरका गतिविधिसँग सरोकार राख्ने कारण, यसलाई बृहत अंगको रूपमा ग्रहण गर्ने गरिन्छ।

दलसम्बन्धी कानूनको स्रोतको रूपमा संविधान

माथि चर्चा गरे जस्तो दलसम्बन्धी कानूनमा संगठनको रूपमा राजनीतिक दलको परिभाषा, गठन, संरचना र गतिविधिसँग सरोकार राख्ने राज्यको नियमन संलग्न रहन्छन्। राजनीतिक दलसम्बन्धी कानूनसँग मिसिने र प्रायः दलसम्बन्धी कानूनको स्रोत रहने निर्वाचन, अभियान र राजनीतिक कोषसम्बन्धी कानूनबाट यसलाई पृथक राख्नु पर्दछ। यसको अतिरिक्त विधायन कानून, प्रशासनिक निर्णय, अदालतको फैसला र देशका संविधानहरू दलसम्बन्धी कानूनको अन्य स्रोत रहन्छन्। यसमा पनि देशको संविधान विशेष छलफलको विषय बन्न जरूरी छ।

थोरै लेखकहरूले देशको संविधानलाई दलसम्बन्धी कानूनको स्रोत मान्छन्। संसदीय लोकतन्त्रमा दलहरूले

निर्वाह गर्ने प्रमुख भूमिकालाई मध्यनजर गर्दै बेलायती प्राज्ञ एरिक बारेन्ड लेख्नुहुन्छ :

त्यसकारण संविधानले राजनीतिक दलसम्बन्धी कानूनका लागि केही आधार खडा गर्छ, भन्ने अपेक्षा राख्न सकिन्छ, कम्तिमा निरंकुश नीति नलिन र सदस्यहरूको व्यक्तिगत अधिकार सुनिश्चित गर्न। तर, संविधानले दलहरूका बारेमा विरलै प्रष्ट व्यवस्था गरेको पाइन्छ, भने कसैले तिनको उपस्थिति पूर्ण रूपमा अस्वीकार गरेको पाइन्छ। संयुक्त राज्य अमेरिकाको संविधानले दलहरूका बारेमा केही पनि उल्लेख गरेको छैन जो अवस्था संयुक्त अधिराज्यको अलिखित व्यवस्थामा समेत कायम रहेको पाइन्छ।^{११}

यद्यपि बारेन्डले भन्नु भए अनुसार अन्य संवैधानिक व्यवस्था अन्तर्गत राजनीतिक दलसम्बन्धी फैसलाका आधारमा अदालतले संवैधानिक कानून निर्माण गर्दछ। अमेरिका र बेलायतमा पनि यही अवस्था विद्यमान छ, जहाँ आधारभूत कानून अर्थात् एकल संवैधानिक दस्तावेज कायम छ।^{१२}

‘देशका संविधानले राजनीतिक दलका बारेमा विरलै केही बोल्छ’ भन्ने दावीका सम्बन्धमा बोरन्ड गलत थिए। सन् १९७६ मा सम्पन्न एक अध्ययनले दुईतिहाइ संविधानले दलका बारेमा बोलेको कुरा प्रस्तुत गरेको थियो।^{१३} मध्य अमेरिकामा संविधानमा विद्यमान दलसम्बन्धी व्यवस्था सम्बन्धी एक लेखमा होर्ने लागुर्दियाले भन्नुभएको छ, ‘ग्वाटेमालाको संविधानबाट सन् १९४५ मा दलहरूलाई मान्यता दिने प्रचलन आरम्भ भयो त्यसपश्चात त्यस क्षेत्रका सबै देशहरूले संविधानमा दलहरूलाई मान्यता दिन थाले।’^{१४}

संविधानमा दलसम्बन्धी कानून समावेश गर्ने प्रचलन विकासोन्मुख देशहरूमा देखिएको पछिल्लो लोकतान्त्रिक लहरको प्रतिफल हुन सक्दछ। यसबारे थोमस क्यारोथर्स लेख्नुहुन्छ :

सन् १९८० र १९९० को दशकमा देखिएको लोकतान्त्रिक लहरको प्रतिफल संक्रमणमा रहेका देशहरूमा पुराना संविधान पूनर्लेखन गर्ने र नयाँ राज्यमा नयाँ संविधान लेख्ने क्रमले गति लिएको देखिन्छ ... दस्तावेजमा कुनै प्रावधान समावेश गर्ने

– र कुनै प्रावधान हटाउने – प्रयासमा ध्यानकेन्द्रीत रहन्छ ।^{१५}

जहाँबाट यो प्रचलन आरम्भ भए पनि संविधानले दलहरूबारे धेरै व्यवस्था प्रष्ट गर्ने भएकोले संविधानलाई दलसम्बन्धी कानूनको स्रोत मान्नु आवश्यक देखिन्छ ।

दलसम्बन्धी कानूनको विश्वव्यापी सर्वेक्षण

दलसम्बन्धी कानूनको व्यवस्थित अन्तरदेशीय सर्वेक्षण धेरै सम्पन्न भएको छैन । बृहत पुस्तिकाको दलगत संगठनसम्बन्धी अध्यायमा रिचर्ड काज र पीटर मेयरले १२ वटा देशका दलसम्बन्धी कानूनको जानकारी उल्लेख गर्नुभएको छ ।^{१६} तथापि सो पुस्तिकामा दलसम्बन्धी राष्ट्रिय कानूनहरूको तुलना गरिएको छैन । अन्य विद्वानहरूले विशिष्ट शिर्षक अन्तर्गत दलसम्बन्धी कानूनको अध्ययन गरेका छन् । उदाहरणका लागि फ्रिज प्लासर र गुण्डा प्लासरले करिव ७० देशका निर्वाचन अभियानसम्बन्धी नियमहरू सुचीकृत र विश्लेषण गर्नुभयो ।^{१७} माइकल पीन्टो-डस्चीन्स्कीले १०४ देशमा विद्यमान दलको कोष र सरकारी अनुदानको व्यवस्था संग्रह र विश्लेषण गर्ने कार्य सम्पन्न गर्नुभयो ।^{१८} पीन्टो-डस्चीन्स्कीको प्रतिवेदन पछि अमेरिकी विकास नियोगद्वारा तयार पारिएको ११८ देशका राजनीतिमा कोषको भूमिका बृहत प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको थियो ।^{१९}

सबैभन्दा पछिल्लो र विस्तृत अन्तरदेशीय राजनीतिक कोषसम्बन्धी अध्ययनको प्रायोजन लोकतन्त्र र निर्वाचन सहायताका लागि अन्तर्राष्ट्रिय संस्था (आइडिइए) ले गरेको थियो ।^{२०} इन्टरनेशनल आइडिइएले १११ देशका राजनीतिक कोष कानून र नियमलाई लिएर तयार पारेको तथ्याङ्क शायद उक्त विषयमा हालसम्म उपलब्ध सबैभन्दा बृहत सूचनाको स्रोत हुन सक्दछ । भ्रष्टाचारविरोधी गैरसरकारी, अन्तर्राष्ट्रिय संस्था, ट्रान्सपेरेन्सी इन्टरनेसनलले अझै पछि आएर विश्वव्यापी भ्रष्टाचार विषयक सन् २००४ को प्रतिवेदनमा राजनीतिक कोषको सवाल समावेश गरेको थियो ।^{२१}

दलसम्बन्धी कानूनका अध्ययन सामग्री मूल्याङ्कन गर्ने तौरतरीका वर्णन गरे सहज नै हुने देखिन्छ । नियमनका स्रोतका लागि उत्पत्ति भन्ने शब्दको प्रयोग गरौं – ति संविधान, अदालत, विधायन, कार्यकारी आदेश वा प्रशासनिक नियम जे जस्तोमा जारी भए पनि । विधायनको उद्देश्यलाई

– उदाहरणको रूपमा दलको परिभाषा, दलको गतिविधि वा दलीय संगठनलाई – व्यवस्थापकीय लक्ष्य भनेर परिभाषित गरौं । त्यसैगरी प्लासर र प्लासरले नियमनकारी अभ्यासको रूपमा अभियान अभ्यास सामेल भएको दलसम्बन्धी कानून सुचीकृत गर्नुभयो । जसको ठिक विपरीत, पीन्टो-डस्चीन्स्की, अमेरिकी विकास नियोग र इन्टरनेशनल आइडिइएले संकलन गरेको दलसम्बन्धी कानून सबैले दलको कोषलाई लक्षित गर्‍यो । ट्रान्सपेरेन्सी इन्टरनेसनलको मूल लक्ष्य पनि दलको कोष नै थियो, यद्यपि उक्त संस्थाले भ्रष्टाचारजन्य राजनीतिक गतिविधि सम्बोधन गर्ने कानून पनि सूचीकृत गर्‍यो । वास्तवमा दलसम्बन्धी कानूनका अन्तरदेशीय सूचीले अन्य विषयमा भन्दा दलको कोषमा बढी ध्यानकेन्द्रीत गरेका छन् । यो अध्ययनको क्रममा, सरकारको उत्पत्ति र इच्छाएको लक्ष्यले पहिचान गर्ने १,१०१ कानून समावेश भएको तथ्याङ्क सिर्जना गरिएको थियो । दलसम्बन्धी कानूनका उदाहरणहरू कसरी प्राप्त गरिएको थियो भन्ने जानकारी लिन, पृष्ठ २५-२८ को परिशिष्ट हेर्नुहोस् ।

दलसम्बन्धी कानून र दलीय राजनीति

देशको दलसम्बन्धी कानूनले राजनीतिक दललाई प्रभाव पार्छ भन्नेमा दुई मत छैन । प्रश्न चाहि, कुन दलले के कस्तो प्रभाव पार्छ भन्ने हो । राजनीतिक दल अध्ययन गर्ने विद्वानहरू विधायनको माध्यमबाट सफल राजनीतिक गतिविधि प्राप्त गर्ने सवालमा द्विविधाग्रस्त देखिन्छन्, विशेष गरेर अस्थिर राजनीतिक परम्परा भएका विकासोन्मुख देशहरूका सन्दर्भमा । जबकी स्थापित लोकतन्त्रहरूमा सदस्यहरूको सूची दलहरूले कायम राख्नु पर्ने कानूनबाट दलीय संगठनलाई सहयोग प्राप्त हुनसक्छ तर त्यस्ता कानूनले नयाँ लोकतन्त्रहरूमा दलगत प्रतिस्पर्धालाई अवरोध गर्न सक्दछ किनभने अधिकार प्राप्त निकायले प्रतिपक्षको सूची सहजै प्राप्त गर्न सक्दछ ।

स्थिर दलीय पद्धति भएका स्थापित लोकतन्त्रहरूमा समेत दलहरू कसरी संचालन हुन्छन् भन्ने सवाल विवादस्पद हुन सक्दछ । कानूनका प्राध्यापकहरू साम्यूल इसाचारोफ र रिचर्ड पील्डेसले भन्नुभएभैं, संयुक्त राज्य अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतले साना दलहरूका विरुद्धमा दुई प्रमुख दलका पक्ष लिने गरेको पाइन्छ ।^{२२} डेमोक्रेटिक र रिपब्लिकन पार्टीहरूले अदालतको सहयोगमा अमेरिकी दलीय व्यवस्थालाई 'बन्दी' बनाउने अवस्था चित्रण गर्दै उहाँहरू भन्नुहुन्छ,

उद्देश्य र प्रभावको रूपमा दुई पार्टीको वर्चस्व कायम राख्न, दुई पार्टीको वर्चस्वका लागि जब राज्यको तहबाट प्रतिबन्ध लागू गरिन्छ, यथास्थितिलाई चुनौति दिन चाहने समूहहरूका लागि उपयुक्त पहुँच सुनिश्चित गर्न दुई दलीय बजार अपर्याप्त हुन सक्दछ।^{१३}

कानूनका प्राध्यापक ग्रेगरी म्यागरिनले अदालतको फैसला मानक प्रतिको विश्वाससँग सम्बन्धित हुन्छ भन्नुभएको छ

स्थिर दुई दलीय राजनीतिक प्रणाली हाम्रो लोकतान्त्रिक संस्थाका लागि आवश्यक छ र प्रमुख राजनीतिक दलहरूले उपलब्ध गराउने असंख्य लाभ प्राप्त गर्ने सर्वोत्कृष्ट उपाय भनेकै तिनको स्वायत्तता अभिवृद्धि गर्नु हो यसको विपरीत राजनीतिक स्थायित्वमा सरकारी चासोबाट साना दलका अभिव्यक्त सरोकार नजरअन्दाज भएको छ।^{१४}

अपेक्षित उद्देश्यका कारण मात्र राजनीतिक दलसम्बन्धी कानून विवादास्पद रहने होइन; यसका अनपेक्षित प्रतिफलसमेत हुन्छन् – दलसम्बन्धी कानून निर्माण गर्न अनुभवी राजनीतिक पात्रहरू बहुपक्षीय आधारमा क्रियाशील रहेको अवस्थामा समेत। उदाहरणको रूपमा, अमेरिकामा, सन् २००२ को द्विपक्षीय अभियान कोष सुधार ऐनले राष्ट्रिय निर्वाचन अभियानको क्रममा विशेष स्वार्थ समूहबाट राजनीतिक दलमा कथित 'नरम रकम' (सफट मनी) प्रवाह हुने क्रम नियन्त्रण गर्नु पर्ने थियो। निश्चित रूपमा ऐनको पहिलो शीर्षक नै 'विशेष स्वार्थको प्रभावको न्यूनीकरण' छ। तथापि आन्तरिक राजस्व नियमावलीको भाग ५२७ ले कर मिनाहा गरे अनुरूप प्राथमिक तवरले निर्वाचनमा प्रभाव जताउने अभिप्रायले गैरराजनीतिक समूहबाट सन् २००४ को राष्ट्रपति निर्वाचनमा अभूतपूर्व रूपमा धनको प्रभाव देखिएको थियो। निर्वाचन कोष अनुगमन गर्ने वासिङ्गटनको एक संस्थाका अनुसार, सन् २००४ मा मात्रै तथाकथित ५२७ वटा समितिले ४३.४ करोड अमेरिकी डलर संकलन गरेको (र अधिकतम खर्च समेत गरेको) थियो – तीन वर्ष अघि संकलन गरिएको कूल पुँजीभन्दा ६ करोड डलर बढी रकम।^{१५} अर्का एक कानूनविद्ले भन्नुभए भैं, 'राजनीतिक दलका मौलिक विशेषताका कारण राजनीतिक दललाई

नियमन गर्न खोज्ने कुनै पनि संस्थामाथि चुनौति खडा हुन्छ।^{१६}

संयुक्त राज्य अमेरिका जस्तो स्थापित लोकतन्त्रमा कानूनको आधारमा राजनीतिक दललाई नियमन गर्न कठिनाई हुन्छ भने संक्रमणकालीन देशहरूमा अपेक्षाकृत रूपमा राजनीतिक दल निर्माण गर्न कानून बनाउने कार्य खतरामुक्त रहँदैन। विदेशमा लोकतान्त्रिक दल निर्माणबारे क्यारोथर्स लेख्नुहुन्छ, अमेरिकामा अभियन्ताहरू दलहरूले तीनबाट आधारभूत भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ भन्नेमा विश्वस्त छन् : (१) नागरिकको चाहना एकत्रित र अभिव्यक्त गर्ने; (२) निर्वाचन प्रतिस्पर्धाको संरचना र राजनीतिक परिदृश्य निर्माण गर्ने; र (३) सरकार संचालन गर्न सुसंगत राजनीतिक समूह उपलब्ध गराउने।^{१७} क्यारोथर्सको भनाइमा 'कुनै पनि दलबाट यो काम सम्पन्न हुन्छ भन्ने छैन।'

जातीय, धार्मिक वा क्षेत्रीय पहिचानका आधारबाट नभएर राजनीतिक दलहरू राजनीतिक सिद्धान्तका आधारमा संगठित हुनुपर्दछ। तिनका सैद्धान्तिक मतभिन्नता प्रष्ट रहे पनि ज्यादै कडा रहनु हुँदैन; अतिवादी विचारबाट खतरा हुन्छ। प्रतिभाशाली नेताको आत्मपरक अभ्युदयको माध्यम नभएर दलहरू आन्तरिक लोकतान्त्रिक संरचना भएको, खुलापन, जवाफदेहिता र कानूनसम्मत आचरण र नागरिकबीच समर्थन प्राप्त गर्न क्रियाशील रहने संगठन हुनु पर्दछ। अन्य सामाजिक र राजनीतिक संगठनसँग सम्बन्ध निर्माण गरेर आवश्यक परेको अवस्थामा तिनले समीकरण निर्माण गर्न तत्पर रहनु पर्दछ।^{१८}

तथापि विकासोन्मुख देशहरूमा यस किसिमका दलहरूको उपस्थिति नियमित छैन। राजनीतिक दल र लोकतन्त्र, अन्तरदेशीय विश्लेषणमा रिचर्ड गुन्थर र ल्यारी डाइमण्डले विश्वव्यापी रूपमा १५ प्रकारका राजनीतिक दलहरूको पहिचान गर्नु भएको छ, क्यारोथर्सले उल्लेख गर्नु भएअनुरूप तिनमध्ये पाँचवटा मात्र पश्चिमा शैली अनुकूल छन्। उहाँहरूको भाषामा, यी दल : (१) वर्ग-जनकेन्द्रीत, (२) बहुलता-राष्ट्रियता आधारित, (३) संप्रदाय-जनकेन्द्रीत, (४) सबैमा लक्षित, र (५) कार्यक्रमगत दलहरू। क्यारोथर्सको परिभाषाभन्दा पृथक रहेका दलहरू निम्न प्रकारका छन् : (६) स्थानीय प्रवृद्ध, (७) सेवाग्राही केन्द्रीत, (८) जातीय,

(९) सम्मेलन, (१०) व्यक्तिवादी, (११) लेनीनवादी, (१२) उग्रराष्ट्रवादी, (१३) धार्मिक अतिवादी, (१४) वाम उदारवादी, र (१५) औद्योगिकपश्चात उग्रदक्षिणपन्थी।^{३९} क्यारोथर्सले भन्नुभए जस्तो धेरै विकासोन्मुख देशहरूमा, 'दलहरूलाई अविकसित र कमजोर मात्रै संभन्नु हुँदैन; आधारभूत तवरमा तिनीहरू पश्चिमा दलहरूभन्दा भिन्न प्रकारका संगठन हुन्।'^{३०}

राजनीतिक दलहरू लोकतान्त्रिक सरकारका लागि आवश्यक छन्, र सशक्त, प्रतिस्पर्धी राजनीतिक दलहरूको आगमन र विकासलाई मार्ग प्रशस्त गर्न कानुनी खाकाको आवश्यकता छ। यस कार्यपत्रको उद्देश्य विभिन्न देशका दलसम्बन्धी कानून आंकलन गर्ने र दलहरू नियमन गर्न आवश्यक नीति प्राप्त गर्ने पाँचवटा वैकल्पिक मोडल पहिचान गर्ने रहेको छ।

देशहरूले दल र दलका गतिविधि *प्रतिबन्ध*, *अनुमति*, *प्रवर्द्धन*, *संरक्षण* वा *सल्लाह* दिने नीति अवलम्बन गर्छन् भन्ने कार्यपत्रको दावी छ। यी नीतिगत मोडल शुद्ध स्वरूपमा छन् भन्ने अवधारणा निर्माण गरिएको हुन्छ; कानून बनाउँदा देशहरूले यीमध्ये कुनै पनि नीति सोही रूपमा अनुसरण नगर्न सक्छन्। देशहरूले यी मोडल अवलम्बन गर्ने गरेको पाइए पनि विविध नियमहरू सम्बोधन गर्न निश्चित कानुनी खाका आवश्यक पर्न सक्दछ, जसबाट कानून निर्माणको जटीलता उजागर हुन सक्दछ। सामान्यतया कानूनतः दलहरूलाई *प्रतिबन्ध* लगाउने देशहरूले तिनलाई पूर्ण रूपमा क्रियाशील रहन रोक लगाउँछन्; दलहरूलाई *अनुमति* दिने देशहरूले तिनलाई पूर्ण रूपमा क्रियाशील रहन छुट दिन्छन्; दलहरूलाई *प्रवर्द्धन* गर्ने देशहरूले तिनलाई सक्रिय रूपमा सहयोग गर्छन्; दलहरूलाई *संरक्षण* गर्ने देशहरू केही दलको तुलनामा अन्य दलप्रति पूर्वाग्रही रहन्छन्; दलहरूलाई *सल्लाह* दिने देशहरू तिनलाई पूर्ण रूपमा तयार राख्न र सक्षम बनाउन तत्पर रहन्छन्।

दलसम्बन्धी कानूनको अन्तरदेशीय मोडलको उदाहरणको रूपमा प्रत्येक मोडल निम्न रूपमा प्रस्तुत गरिनेछ। दलहरू संचालन हुने वैकल्पिक मोडलबारे जति बढी हामी जानकारी रहन्छौं, प्रतिस्पर्धी दलगत प्रणाली निर्माण गर्ने सम्बन्धमा हाम्रो जानकारी त्यति नै गहन हुनेछ।

नियमनको मोडल र दलसम्बन्धी कानूनको उदाहरण

राजनीतिक दलका गतिविधि सहज तुल्यायो कि अवरोध सिर्जना गर्‍यो भन्ने आधारमा सिद्धान्ततः दलसम्बन्धी राष्ट्रिय कानूनको मूल्याङ्कन गरिनु पर्दछ। सन् २००२ को 'विश्वव्यापी राजनीतिक अभियान' को क्रममा प्लासर र प्लासरले राष्ट्रिय निर्वाचन कानूनहरूको हकमा तुलनात्मक अध्ययन सम्पन्न गर्नु भएको थियो। उहाँहरूले ५२ वटा देशका विशिष्ट 'अभियानसम्बन्धी नियमनकारी खाका' का जटील जानकारीलाई एकसाथ प्रस्तुत गर्नु भएको थियो। संकलन गरिएको सूचनाको क्रम कायम गर्न प्लासर र प्लासरले देशहरूलाई 'कडा नियमन', 'मध्यम नियमन', वा 'न्यून नियमन' को आधारमा वर्गीकरण गर्नु भएको थियो। उहाँहरूले जापानलाई अभियानमा 'कडा नियमन' भएको श्रेणीमा, रसियालाई अभियानको 'मध्यम नियमन' गर्ने देश र 'न्यून नियमन' का हकमा यसो भन्नुभएको छ: 'अभियान संचालनमा न्यूनतम प्रतिबन्धको सबैभन्दा लोकप्रिय उदाहरण संयुक्त राज्य अमेरिकामा छ, यद्यपि अष्ट्रेलिया, न्यूजील्याण्ड र क्यानाडाका अभियानहरूमा पनि विद्यमान कानुनी प्रावधानबाट न्यूनतम प्रतिबन्ध मात्रै सामना गर्नु पर्दछ।'^{३१}

यसपश्चात यस कार्यपत्रले नियमनका वैकल्पिक मोडलसम्बन्धी अवधारणा निर्माण गरेर माथि उल्लेखित – *प्रतिबन्ध*, *अनुमति*, *प्रवर्द्धन*, *संरक्षण* वा *सल्लाह* – अनुकूल पाँच मोडलका उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ।

प्रतिबन्ध मोडल

प्रतिबन्ध भन्नाले अवैध वा बहिष्कृत गर्नु हो। यद्यपि 'अवैध' र 'बहिष्कृत' शब्द राजनीतिक दल/कानुनी हैसियत शीर्षक अन्तर्गतको १५९ कानूनको कुनै पनि सन्दर्भमा प्रयोग गरिएको छैन। कुनै पनि देशमा सबै राजनीतिक दलहरूलाई प्रतिबन्ध लगाउने हो भने तिनलाई बरू कानुनी वैधता प्रदान गरिन्न। एउटा उपाय भनेको संविधानमा दलको प्रसंग नै उल्लेख नगर्ने, जो तथ्याङ्कमा सम्मिलित १३ देशका हकमा देखिन सकिन्छ:

ग्रेनाडा	ओमन	संयुक्त अरब इमिरेट्स
आयरल्याण्ड	कतार	संयुक्त राज्य अमेरिका
जमैका	साउदी अरब	भेनेज्युएला
जापान	टोङ्गा	मलेसिया टुर्नेसिया

राजनीतिक दलको प्रसंग संविधानमा उल्लेख नगर्नु प्रतिवन्ध मोडलको निश्चित संकेत होइन । माथि उल्लेखित १३ देशहरूले स्थापित लोकतन्त्र, संक्रमणकालीन लोकतन्त्र र अधिनायकवादी राज्यसत्ताका मिश्रित उदाहरण प्रस्तुत गर्दछन् । ग्रेनाडा, आयरल्याण्ड, जमैका, जापान र संयुक्त राज्य अमेरिका सबैको संविधानमा – सन् २००४ को फ्रिडम हाउस श्रेणीले^{३२} 'स्वतन्त्र' दर्जा दिएको थियो – कतै राजनीतिक दलको प्रसंग उल्लेख छैन । जो अवस्था त्यसैगरी ओमान, कतार, सायदी अरेयिबा र संयुक्त अरब इमिरेट्सका संविधानमा पनि उल्लेख छैन, जसलाई 'स्वतन्त्र नरहेको' श्रेणीमा दर्ज गरिएको छ ।

बक्स १ :

अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका आधारमा भिन्न संवैधानिक प्रावधान

अमेरिकी संविधानमा पहिलो संशोधन

कंग्रेसले कुनै एक धर्मको स्थापनाको सम्मान वा स्वतन्त्र अभ्यासमा अवरोध हुने गरी; वा अभिव्यक्ति वा प्रेस स्वतन्त्रता कृण्ठित हुने गरी; वा शान्तिपूर्वक सभा सम्मेलन गर्न पाउने, सरकार समक्ष गुनासोको उपचारको माग गर्ने नागरिक अधिकार अवरोध हुने गरी कानून निर्माण गर्ने छैन ।

साउदी अरेबियाको संविधानमा धारा ३९ (अभिव्यक्ति)

सूचना, प्रकाशनलगायत सबै अन्य मिडियाले सम्मानजनक भाषा र राज्यको नियमन प्रयोग गर्नेछन्, र राष्ट्रको एकता अभिवृद्धि गर्न र शिक्षामा योगदान पुऱ्याउन भूमिका निर्वाह गर्नेछन् । राज्यद्रोह वा विभाजन वा राज्यको सुरक्षा र यसका सार्वजनिक सम्बन्धमा हानी पुऱ्याउने वा व्यक्तिको सम्मान र अधिकार अवरोध गर्ने सबै कार्यमा प्रतिवन्ध लगाइने छ । यी सबै विधानले परिभाषा गर्नेछ ।

बक्स २ :

दलको प्रकारमा प्रतिवन्ध – अल्जेरिया

संविधान : धारा ४२

वर्तमान संविधानका प्रावधानका सम्मानमा, राजनीतिक दलहरू धार्मिक, भाषिक, नशलीय, यौनिक वा जातीय आधारमा स्थापना गर्न पाइने छैन ।

अघिल्लो परिच्छेदमा उल्लेख भएका अवस्था अनुकूल राजनीतिक दलहरू विभाजनकारी दुष्प्रचारमा सहभागी हुन पाउने छैनन् ।

वैदेशिक दल वा स्वार्थ जस्तोसुकै आवरण अन्तर्गत भए पनि राजनीतिक दलहरूको सम्मान प्रतिवन्धित रहने छ ।

कुनै पनि राजनीतिक दलले कुनै पनि प्रकारको हिंसा वा नियन्त्रणको अभ्यास गर्ने छैनन् ।

राष्ट्रिय संविधानले राजनीतिक दलहरूलाई मान्यता प्रदान गरे पनि यसबाट दलहरू स्वतन्त्र रूपमा क्रियाशील रहन सक्छन् भन्ने सुनिश्चित हुँदैन । तुर्कमीनिस्तानको संविधान (धारा २८) ले 'संविधान र कानूनको परिधिभित्र क्रियाशील रहने राजनीतिक दल र अन्य सार्वजनिक संगठन निर्माण गर्ने नागरिकको अधिकार कायम छ ।' भन्ने सुनिश्चित गरेको छ । तथापि फ्रिडम हाउसले तुर्कमीनिस्तानलाई माथि उल्लेखित नीति अरब देशभन्दा पनि कम स्वतन्त्र श्रेणीमा राखेको छ ।

केही स्थापित लोकतन्त्रका संविधान – उदाहरणको रूपमा संयुक्त राज्य अमेरिका – राजनीतिक दलहरूको उत्पत्तिभन्दा पुरानो छ, जसकारण ती लोकतान्त्रिक देशका संविधानमा दलहरूको उल्लेख भएको छैन । तथापि अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको सशक्त संवैधानिक प्रावधानले उल्लेख नगरीकन दलहरूलाई अधिकार प्रदान गर्न सक्दछ । बक्स १ हेर्नुहोस्, त्यहाँ अमेरिकी संविधानको प्रथम संशोधन र साउदी अरेबियाको संविधानको धारा ३९ मा सुनिश्चित अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको प्रावधानसँग तुलना गरिएको छ ।

साउदी व्यवस्थामा विभाजन वा एकतामा दरार ल्याउने गतिविधिलाई निरूत्साहित गरिएको छ, जो कार्य राजनीतिक दलहरूले सरकारी नीतिको आलोचना गर्ने क्रममा गर्ने नै छन् ।

यसको अतिरिक्त केही देशहरूले कुनै प्रकारका दलहरूमाथि प्रतिवन्ध लगाउँछन् । राजनीतिक दल/कानुनी हैसियत अन्तर्गत 'निषेध' को व्यवस्था खोजी गर्दा विविध आधारमा राजनीतिक दलमाथि प्रतिवन्ध लगाउने ६ वटा देशको पहिचान भयो – नेदरल्याण्ड्स, अल्जेरिया, आइभोरी कोष्ट, पोल्याण्ड, सेनेगल र इटली । अधिकतम प्रतिवन्ध सामाजिक पूर्वाग्रह, वैदेशिक नियन्त्रण र हिंसाको प्रयोगका आधारमा लगाइन्छ – जो अल्जेरियाको संविधानको धारा ४२ मा उल्लेख छ (बक्स २ हेर्नुहोस्) ।

त्यसैगरी इटालीको संविधानको धारा १२ ले निश्चित गरे भैं, 'विघटन भएको फासीवादी दल कुनै आकार प्रकारमा पूर्णगठन गर्न निषेध गरिएको छ । यस्ता प्रतिवन्धले समग्र रूपमा राजनीतिक दलहरूलाई नभएर निश्चित प्रकारका दल वा दलीय गतिविधिलाई सीमित राख्ने उद्देश्य राख्दछन् ।

बक्स ३ :

अनुमति दिने नियमन – एन्डोरा र एस्टोनीया

एन्डोराको संविधान, धारा २६

एन्डोराका जनतालाई राजनीतिक दल गठन गर्ने स्वतन्त्र अधिकार प्राप्त छ । त्यस्ता दलहरूको भूमिका र संगठन लोकतान्त्रिक हुनुका साथै गतिविधि कानूनसम्मत हुन आवश्यक छ । दलहरूको गतिविधि निलम्बन गर्ने र दल विघटन गर्ने जिम्मेवारी न्यायालयमा निहित रहन्छ ।

एस्टोनीयाको संविधान, धारा ४८

(१) सबैलाई गैरनाफामूलक संघ संस्था गठन गर्ने अधिकार प्राप्त हुन्छ । एस्टोनीयाका नागरिक मात्र राजनीतिक दलका सदस्य रहने छन् ।

(२) हतियार प्रयोग गर्ने वा सैन्य संगठन सुचारू राख्ने वा सैन्य तालिम संचालन गर्ने संघ संस्थाको स्थापनाका लागि पूर्व अनुमति आवश्यक पर्दछ, जसको

उपलब्धता कानूनले निर्धारण गरेको प्रक्रियाबमोजिम हुनेछ ।

(३) संघ संस्था वा राजनीतिक दल जसको लक्ष्य वा गतिविधि हिंसात्मक तवरले एस्टोनीयाको संविधान परिवर्तन गर्ने वा फौजदारी कानून उल्लंघन गर्नेतर्फ निर्देशित छ, ति प्रतिवन्धित रहने छन् ।

(४) संघ संस्था वा राजनीतिक दलको गतिविधिको अन्त्य वा निलम्बन र तिनलाई दण्डित गर्ने कार्य, कानून उल्लंघन भएको अवस्थामा, अदालतबाट मात्र लागू गरिनेछ ।

अनुमति मोडल

अनुमति भनेको निश्चित मार्ग प्रशस्त गर्नु हो । दलीय कानूनको अनुमति मोडलले दलगत सदस्यता के हुन्छ, नेतृत्व कसरी चयन हुन्छ, र कोष कसरी संचालन गर्ने भन्ने निश्चित नगरीकन दलहरूको उपस्थिति कायम राख्न र सक्रिय रहन मार्ग प्रशस्त गर्दछ (फौजदारी कानूनको प्रतिवन्धभन्दा बाहिर) । यो नियमनको न्यून मोडल हो – चरम स्वरूपमा हुन देउ मोडल हो ।

शायद कुनै पनि देशले पूर्ण रूपमा अनुमतिलाई खुला राखेको हुन्छ, तर न्यून मोडल सानो देश एन्डोराको संविधानमा देख्न सकिन्छ (अघिल्लो पृष्ठको बक्स ३ मा हेर्नुहोस्) । एन्डोराको अनुमति मोडलको क्रम पनि दलगत गतिविधिमा आन्तरिक लोकतन्त्रको आवश्यकताबाट सीमित राखिएको छ – दलगत संगठन 'लोकतान्त्रिक हुनै पर्दछ' । उदाहरणको रूपमा एस्टोनीयाको संविधानमा राजनीतिक दलसम्बन्धी एउटा मात्र प्रावधान छ, धारा ४८ 'सहभागी हुने अधिकार', तर यसले के गर्न सकिन्छ भन्ने सवालमा सीमा तोकेको छ (बक्स ३ हेर्नुहोस्) ।

आफ्नो संविधानमा राजनीतिक दललाई लिएर अनुमति मोडल समावेश गर्ने देशहरूले दलहरूको नियमन गर्न अझ विस्तृत संसदीय कानूनहरू अवलम्बन गर्न सक्छन् जो अवस्था एन्डोरा र एस्टोनीया, शायद अष्ट्रेलियाको हकमा पनि सही देखिन्छ ।^{३३}

बक्स ४ : संविधानमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व लिपीवद्ध गर्ने – नर्वे

धारा ५९

प्रत्येक नगरपालिकामा छुट्टै मतदान केन्द्रको व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रका लागि छुट्टाछुट्टै मतदान गरिने छ । मतदानको क्रममा निर्वाचन क्षेत्र सम्पूर्णको प्रतिनिधित्व गर्ने गरी स्टार्टिङका प्रतिनिधिका लागि प्रत्यक्ष मतदान गरिने छ ।

निर्वाचन क्षेत्रको प्रतिनिधित्वका लागि हुने निर्वाचनमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको आधारमा सम्पन्न गरिने छ, र निम्न नियमका आधारमा राजनीतिक दलहरूबीच सीटहरू बाँडफाँड गरिने छ ।

प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रमा प्रत्येक दल प्राप्त मतलाई १, ४, ३, ५, ७ बाट विभाजित गरिन्छ, र त्यसैगरी सम्बन्धित दलले प्राप्त गर्ने संभावित सीट संख्याको अनुपातको आधारमा प्राप्त मतको विभाजन निरन्तर राखिन्छ । प्राप्त लाभका आधारमा जुन दलले सबैभन्दा अधिक भागफल प्राप्त गर्छ, सोही दलले प्रथम सीट प्राप्त गर्छ, भने दोस्रो सीट दोस्रो ठूलो भागफल प्राप्त गर्ने दललाई दिइन्छ, सबै सीट निश्चित नभएसम्म यो क्रम जारी राखिन्छ । धेरै दलहरूको समान भागफल भएमा कुन दललाई सीट दिने भन्ने निश्चित गर्न चिठ्ठा छान्ने प्रक्रिया अवलम्बन गरिन्छ ।

दलहरूबीच संभव भएसम्म उच्च तहको समानता कायम गर्न, देशव्यापी रूपमा निश्चित दलको पक्षमा खसेको मतको आधारमा वितरणमा सहभागी दलहरूलाई समग्रमा सीटहरू वितरण गर्ने गरिन्छ । प्रत्येक दलले स्टार्टिङमा प्राप्त गर्ने कूल सीट देशव्यापी रूपमा अनुकूल रहने गरी वितरण गरिने निर्वाचन क्षेत्रका सीटका नियम र समग्र सीट वितरणमा सहभागी दलहरूको आधारमा वितरण गरिन्छ । दलहरूलाई त्यसपश्चात समग्र रूपमा सीट उपलब्ध गरिन्छ, जो निर्वाचन क्षेत्रका आधारमा वितरण भइसकेको सीटसमेत गरी स्टार्टिङको सीट संख्यासँग अनुकूल रहन्छ, जसमा छान्दिएको मतका आधारमा दल विशेषको अधिकार कायम रहन्छ । यही नियमको आधारमा दुई वा बढी दलको समान हक स्थापित हुने देखिएमा, बढी मत प्राप्त गर्ने दललाई प्राथमिकता दिइने छ, वा समान मत भएको अवस्थामा, चिठ्ठाको विधीबाट जो चुनिन्छ, सोही दललाई उपलब्ध गराइने छ । यदि दल विशेषले छाडेको मतको दरका आधारमा प्राप्त गर्नु पर्ने सीटभन्दा बढी सीट निर्वाचन क्षेत्रका आधारमा प्राप्त गरीसकेको भए, अन्य दलहरूबीच विशेष रूपमा समग्र सीटको नयाँ वितरण गरिनेछ, ताकि दल विशेषका लागि मतदान गरिएको मतको संख्या र प्राप्त निर्वाचन क्षेत्र सीट संख्याको कुनै सरोकार रहने छैन ।

देशव्यापी रूपमा खसेको कूल मतको कम्तिमा चार प्रतिशत मत प्राप्त नगरेको अवस्थामा कुनै पनि दललाई समग्रमा कुनै सीट उपलब्ध गराइने छैन ।

निर्वाचन क्षेत्रका लागि तोकिएको दलको उम्मेद्वारको सूचीबमोजिम समग्रमा दल विशेषले प्राप्त गरेको सीट वितरण गरिने छ, ताकि निर्वाचन क्षेत्रको सीट वितरण गरीसकेपछि, जुन दलको सबैभन्दा बढी भागफल हुन्छ, सोही दलले पहिलो सीट प्राप्त गर्नेछ, दोस्रो ठूलो भागफल भएको दलले दोस्रो सीट प्राप्त गर्नेछ, समग्र रूपमा प्राप्त दलको सबै सीट वितरण नभएसम्म यही क्रम चलिरहने छ ।

प्रवर्द्धन मोडल

प्रवर्द्धन भन्नाले विकसित तुल्याउने, अधि बढाउने वा प्रोत्साहन दिने भन्ने बुझिन्छ। सरकारहरूले कहिलेकाही दलहरूको गतिविधि मात्र नभएर स्थापना प्रवर्द्धन गर्ने कानूनहरू निर्माण गर्छन्। साधारणतया तिनले यस्ता कार्य विविध राजनीतिक दलको सिर्जना वा निरन्तरताबाट गर्छन्। एकल सदस्य क्षेत्र भएका साधारण मतदान बहुलताका आधारमा सीट प्राप्त गर्ने निर्वाचन भन्दा बहुसदस्य क्षेत्रमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको आधारमा सम्पन्न गरिने व्यवस्थापकीय निर्वाचनमा अधिक दलहरू चुनिने अवस्था निकै अधिदेखि स्थापित छ। प्रायजसो निर्वाचनको प्रकार व्यवस्थापकीय

विधानमा उल्लेख गरिएको हुन्छ, अधिकतम तवरले निर्वाचन कानूनको सहिताबद्ध अंगमा। यद्यपि कमिमा १२ वटा देशले समानुपातिक प्रतिनिधित्वलाई संवैधानिक शर्तको रूपमा अंगीकार गरेको छ।

केही विश्लेषकहरूको भनाइमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वले उपस्थितिमा रहेका दलहरूलाई जति संरक्षण गर्छ त्यसको तुलनामा बहुसंख्यक दलहरूको सिर्जना गर्दैन। यही तर्कको आधारमा, विद्यमान संसदीय दलहरूले आगामी निर्वाचनमा संसदीय सीट अनुपात आफ्नो पक्षमा पार्ने क्रम निश्चित गर्न साँठगाँठमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वका लागि अनुकूल निर्वाचन कानून निर्माण र अनुमोदन गर्छन्।^{१४}

बक्स ५ : अनुदानबाट दलहरूको प्रवर्द्धन – संवैधानिक प्रतिवद्धता

अर्जेन्टिना, धारा ३८

राजनीतिक दलहरूको क्रियाकलाप र नेताहरूको शैक्षिक सुधारका लागि राज्यले आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउने छ। दलहरूले आफ्नो कोषको स्रोत र गन्तव्यका साथै कुल आर्थिक मूल्य सार्वजनिक गर्नु पर्ने हुन्छ।

कोलम्बिया, धारा १०९

दलहरूको निर्वाचन अभियान संचालन गर्न र निर्वाचन सम्पन्न गर्न र दलहरूको वैधानिक राजनीतिक गतिविधि संचालन गर्न राज्यले आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने छ।

उम्मेदवार खडा गर्ने अन्य दल, अभियान र नागरिकहरूको महत्वपूर्ण समूहहरूले कानूनले निर्धारण गरेको मतको प्रतिशत प्राप्त गरे लगत्तै यो सुविधा प्राप्त गर्नेछन्।

कोगो गणतन्त्र (ब्राजाभिल), धारा ५४

राजनीतिक दलहरूको आर्थिक लगानी राज्यले निश्चित गरेको छ। राजनीतिक दलहरूलाई उपलब्ध आर्थिक लगानीको शर्त र विधी कानूनले निर्धारण गर्नेछ।

एल साल्भाडोर, धारा २१०

प्रतिस्पर्धी राजनीतिक दलहरूलाई लगानी गर्न राजनीतिक कर्जालाई राज्यले संयन्त्रको रूपमा मान्यता प्रदान गरेको छ जसको माध्यमबाट स्वतन्त्रता र स्वाधीनता प्राप्त हुन्छ। वैकल्पिक (सेकेण्डरी) कानूनले यस सम्बन्धमा व्यवस्था निर्धारण गर्नेछ।

ग्वाटेमाला, धारा १७

सन् १९८५ नोभेम्बर ३ को आम निर्वाचनको आरम्भसँगै राजनीतिक दलहरूले आर्थिक सहयोग प्राप्त गर्नेछन् जुन अवस्था संवैधानिक निर्वाचन कानूनले निर्धारण गर्नेछ।

मलावी, धारा ४०

(९२) कुनै पनि संसदको अधिमा, संसदीय निर्वाचनको क्रममा कूल राष्ट्रव्यापी मतको दश भागको एक भाग मत प्राप्त गर्ने राजनीतिक दललाई निर्वाचन क्षेत्रको प्रतिनिधित्व निरन्तर गर्ने गरी आम निर्वाचनमा सहभागी हुन पर्याप्त आर्थिक स्रोत उपलब्ध छ भन्ने निश्चित गरिने छ।

नर्वेकै उदाहरण छलफल गरौं जसले आफ्नो मौलिक संविधान सन् १८१४ मा प्राप्त गयो भने अमेरिकाले आफ्नो संविधान अनुमोदन गरेको २५ वर्ष पछि मात्रै । दुवै दस्तावेजहरूले कतै दलको उल्लेख गरेनन् । समयक्रमसँगै दुवै संविधान संशोधन गरियो । तर हालसम्म अमेरिकी संविधानमा दलको कतै उल्लेख गरिएको छैन । नर्वेको संविधानले दलहरूको उल्लेख गरेको छैन तर सन् १९९५ मा संशोधन भए यता समानुपातिक व्यवस्थाको विस्तृत विवरण समावेश गरिएको छ (बक्स ४ हेर्नुहोस्), दलले प्राप्त गर्ने सीट हिसाब गर्न दलले प्राप्त गरेको मत कसरी विभाजन गर्ने भन्ने अंक समेत उल्लेख गरिएको छ। संविधानमा निर्वाचन प्रक्रिया उल्लेख गर्नाले दलगत स्वार्थ प्रवर्द्धन गर्न र सहज महसुस हुने संस्था संरक्षण गर्न संभव हुन्छ ।

धेरै नागरिकहरूले राजनीतिक दलहरूको प्रवर्द्धनका तुलनामा निर्वाचन कानूनको महत्व नदेख्न सक्छन् । दलहरूलाई सार्वजनिक अनुदान उपलब्ध गराउनु नै सबैभन्दा स्वभाविक प्रवर्द्धन साबित हुनसक्छ, जो अभ्यास समयसँगै बढ्दै गइरहेको छ । राजनीतिक दल/सार्वजनिक अनुदानका लागि दलसम्बन्धी कानूनको तथ्याङ्क खोजी गर्दा ४७ वटा तथ्याङ्क प्राप्त भयो । धेरैको स्रोत व्यवस्थापकीय विधान देखियो भने आधा जतिको उत्पत्ति संविधानमा पाइयो । अधिल्लो पृष्ठको बक्स ५ मा अर्जेन्टिना, कोलम्बिया, कोंगो गणतन्त्र (ब्राजाभिल), एल साल्भाडोर, ग्वाटेमाला र मलावीले दलगत अनुदानका लागि गरेको संवैधानिक प्रतिवद्धता उल्लेख छ ।

रिचार्ड काज र पीटर मेयरका अनुसार धेरै देशका राजनीतिक दलहरूले आफ्नो हितका लागि राज्यबाट आर्थिक स्रोत प्राप्त गर्न साँठगाँठ गरेका छन्, उहाँहरू भन्नुहुन्छ :

छोटकरीमा, दलको प्रभुत्व रहने राज्यसत्ताले, जसको नियम दलहरू आफैँ निर्धारण गर्छन्, प्रभावकारी स्रोतको रूपमा दलहरूको निरन्तरता निश्चित गर्न सहयोग मात्र गर्दैन, यसैबाट नयाँ संगठनहरूलाई विकल्प बन्नबाट वञ्चित गर्दछ ।^{३५}

काज र मेयरका यस प्रकारले राज्यको स्रोतमा मोज गर्ने नयाँ किसिमको दल अर्थात् 'सिन्डिकेट' दल सिर्जना भएको छ ।

संरक्षण मोडल

संरक्षण भन्नाले हानी वा नोक्सानीबाट बचाउनु भन्ने जनाउँछ । कुनै पनि दललाई प्राप्त सबैभन्दा उच्च तहको संरक्षण भनेको त्यसलाई वैधानिक घोषणा गर्नु हो, जो काम सिरीयाले बाथ पार्टीको लागि गरेको छ (बक्स ६ हेर्नुहोस्) ।

एक दलीय राज्य घोषणा नगरे पनि, कुनै राष्ट्रहरूले न्याय व्यवस्था र दलसम्बन्धी प्रावधान व्याख्या गरेर निश्चित दलहरूलाई संरक्षण गर्छन् । फलस्वरूप संरक्षण मोडल केही हद मात्र सम्बर्द्धन मोडलभन्दा फरक रहन्छ । संरक्षण मोडल अवलम्बन गर्ने राष्ट्रहरूले दलहरूलाई सहयोग गर्न कानून मात्रै निर्माण गर्दैनन्; विद्यमान दलहरू माथि कुनै किसिमको प्रतिस्पर्धा नहोस् भनेर कानूनबाटै त्यसमा बन्देज लगाउँछन् । उम्मेदवार र मतदानमा दलहरूको पहुँचमा नियन्त्रण यसको स्पष्ट उदाहरण हो ।

बक्स ६ : राजनीतिक दलको संरक्षणसम्बन्धी चरम उदाहरण – सिरिया

धारा ८

समाज र राज्यमा प्रमुख दल सोसलिष्ट बाथ पार्टी हुनेछ । सो दल आम जनताको उर्जा एकत्रित गर्ने र त्यसलाई अरब राष्ट्रिय लक्ष्यको सेवामा समर्पित गर्ने लक्ष्य सहितको देशभक्त र प्रगतिशील मोर्चाको नेतृत्वदायी भूमिकामा रहने छ ।

संयुक्त राज्य अमेरिकाको चर्चा गरौं, त्यहाँ निर्वाचन सम्पन्न गर्ने प्रशासनिक जिम्मेवारी – राष्ट्रपति र कांग्रेसको समेत – राज्य सरकारमा निहित छ । राज्यको कानून अनुसार, कुनै पनि पदको अधिल्लो निर्वाचनमा दलहरूले प्राप्त गरेको मतका आधारमा पछिल्लो निर्वाचनको मतपत्रमा अधिकतम राज्य सरकारहरूले स्थान उपलब्ध गराउने विधी अनुसरण गर्छन् । यसबाट स्थापित रिपब्लिकन र डेमोक्रेटिक दलहरूलाई मतपत्रमा स्वतः स्थान प्राप्त हुन्छ । साना दलका उम्मेदवारहरूले साधारणतया हजारौं हस्ताक्षर संकलन गरेर

आवेदन दिए मात्र पहुँच प्राप्त गर्न सक्छन् । सन् २००४ को निर्वाचनमा ग्रीन पार्टीका राष्ट्रपति उम्मेद्वार, डेभिड कब्बले मतपत्रको हकमा सामना गरेको प्रतिकूल अवस्थाको चर्चा निर्वाचनपूर्व ब्लागट एक्सेस न्यूजमा गरिएको थियो :

डेभिड कब्ब, ग्रीन : ५४.३% मतदाताले आफ्नो नाम मतपत्रमा देखेछन् । आवश्यकता साह्रै जटिल भएको कारण प्रयास गर्न संभव नभएको १३ स्थान (एरिजोना, जर्जिया, इन्डियाना, केन्टकी, न्यू ह्याम्पशायर, नर्थ क्यारोलाइना, नर्थ डकोटा, ओक्लाहामा, साउथ डकोटा, टेक्सस, भर्जिनिया, वेष्ट भर्जिनिया, यायोमिड), दलले प्रयास गरे पनि सफल नभएको आठ स्थान (अलबामा, आइडाहो, इलीनोइ, क्यान्सास, मिजोरी, न्यू योर्क, आहाइयो, टेनेसी) र मतपत्रमा दल समावेश भए पनि समस्या कायम रहेको दुई स्थान बाहेकका सबै क्षेत्रमा उपस्थित रहने छन् ।^{३३}

दलसम्बन्धी कानूनलाई लिएर संरक्षण मोडलको अभै मनपरी प्रयोग विकान्सोमुख देशहरूमा देख्न सकिन्छ, जहाँ स्थापित दलका नेताहरूले संसदमा आफ्नै पार्टीका सदस्यहरूमाथि थप अनुशासन कायम गर्न सोही अनुरूप

कानुनी संरचना निर्माण गरेका छन् । केही देशहरूमा दलको निर्णय नमाने, 'फ्लोर क्रस' गरे वा अन्य दलमा प्रवेश गरे संसदका सदस्यले सीट गुमाउने संवैधानिक व्यवस्था कायम गरिएको छ । यस्तो अभ्यास कति व्यापक छ भन्ने प्रदर्शन गर्न, यस्ता प्रकारका संवैधानिक व्यवस्थाका धेरै उदाहरणहरू बक्स ७ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस्ता कानूनले नेताहरूलाई ठूलो शक्ति प्रदान गर्दछ । संसदमा फरक मत राख्नेहरूले दल परित्याग नगरी अन्यत्र जान सक्दैनन् । यस्ता कानूनलाई कहिलेकाही 'एन्टी हप्पीड' व्यवस्था भन्ने गरिन्छ र संसदमा दलको एकता र अनुशासन अभिवृद्धि आवश्यक छ भनेर यसको पक्षमा वकालत गरिन्छ ।^{३४} संयुक्त राज्य अमेरिकामा यस्तो कानून कायम भएको भए, भर्मन्टका सेनेटर जेम्स जेफर्ड्सले रिपब्लिकन पार्टी परित्याग गरी सन् २००१ मा स्वतन्त्र बन्न सक्दैन थिए । त्यसैगरी यस अधिका कंग्रेसका धेरै दक्षिण क्षेत्रीय सदस्यहरू डेमोक्रेटिक पार्टी परित्याग गरी रिपब्लिकन बन्न सक्दैन थिए । यस्ता परिवर्तनलाई 'असंवैधानिक' ठहर गर्ने जनमतबाट सिर्जना गरिएका पद गुम्ने व्यवस्थालाई दलसम्बन्धी कानून निर्माणको सन्दर्भमा संरक्षण मोडल भनिन्छ ।

बक्स ७ : "फ्लोर क्रस" को अवस्थामा दलहरूलाई संरक्षण गर्ने संवैधानिक प्रावधान

बेलीज, धारा ५९ । सदस्यहरूको कार्यकाल

(१) प्रतिनिधिसभाका प्रत्येक सदस्यले आफ्नो निर्वाचनपछि राष्ट्रिय सभा विघटनपश्चात संसदमा आफ्नो सीट परित्याग गर्नेछन् ।

(२) प्रतिनिधिसभाका सदस्यले पनि संसदमा आफ्नो सीट परित्याग गर्नेछन् –

(ड) यदि, कुनै राजनीतिक दलको सदस्य भएको र सोही राजनीतिक दलको उम्मेद्वार भएको कारण प्रतिनिधिसभामा निर्वाचित भएको अवस्थामा उनले राजनीतिक दलबाट राजीनामा दिए वा 'फ्लोर क्रस' गरे

नामिबिया, धारा ४८ । पदको रिक्तता

(१) राष्ट्रिय सभाका सदस्यहरूले आफ्नो पद त्याग्नेछन् :

(ख) राष्ट्रिय सभाको सदस्य मनोनित गर्ने राजनीतिक दलले सभामुखलाई सो व्यक्ति सो राजनीतिक दलको सदस्य कायम नरहेको जानकारी गराएमा ।

नेपाल, धारा ४९ । पदको रिक्तता

(१) संसद सदस्यको पद निम्न अवस्थामा रिक्त हुन सक्दछ :

(च) निर्वाचित भएको बखतमा सदस्य रहेको राजनीतिक दलले सो व्यक्तिले उक्त राजनीतिक दल त्याग गरेको कानूनबमोजिम जानकारी गराएको अवस्थामा ।

नाइजेरिया, धारा ६८ । सदस्यहरूको कार्यकाल

(छ) एक राजनीतिक दलको प्रायोजनमा संसदको सदस्य निर्वाचित भएको व्यक्तिले निर्वाचित संसद पदको कार्यकाल समाप्त नभई अर्को राजनीतिक दलको सदस्य भएमा :

सीसेल्स, धारा ८१ । पदको रिक्तता

(१) व्यक्तिको राष्ट्रिय सभा सदस्य पदको पदावधि अन्त्य हुनेछ र सो व्यक्तिले राष्ट्रिय सभामा प्राप्त गरेको पद रिक्त हुनेछ—

२७ (ज) समानुपातिक विधीबाट निर्वाचित व्यक्ति भए—

(१) कुनै व्यक्तिलाई सदस्य मनोनित गर्ने राजनीतिक दलले सोही पदमा अर्को व्यक्तिलाई मनोनित गरेको सम्बन्धमा नयाँ मनोनयनबारे लिखित रूपमा सभामुखलाई जानकारी गराएमा;

(२) निर्वाचनको समयमा राजनीतिक दलको सदस्य रहेको व्यक्ति सो राजनीतिक दलको सदस्य नरहेमा सो व्यक्तिको सदस्य पद रिक्त हुनेछ; वा

सीएरा लियोन, धारा ७७ । संसद सदस्यहरूको कार्यकाल

(१) सांसदको संसदमा सदस्य पद रिक्त हुनेछ—

(ट) संसदको निर्वाचनको समयमा सदस्य रहेको राजनीतिक दलको सदस्य नरहेमा र सभामुखलाई सो सम्बन्धमा जानकारी गराएमा, वा सभामुखलाई उक्त राजनीतिक दलको नेताले जानकारी गराएमा;

सिङ्गापुर, धारा ४६

(२) संसद सदस्यको पद रिक्त हुनेछ—

(ख) निर्वाचनको समयमा सदस्य रहेको राजनीतिक दलको सदस्य नरहेमा, वा निष्कासित भएमा वा राजीनामा दिएमा;

जिम्बावे, धारा ४१ । सदस्यहरूको कार्यकाल

(१) यो भागको व्यवस्था बमोजिम, संसद सदस्यको पद निम्न अवस्थामा मात्र रिक्त हुनेछ—

(ड) यदि, भाग ३८ (१) (क) का आधारमा सदस्य रहेको व्यक्ति संसद निर्वाचनको मितिको दिन सदस्य रहेको राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको अवस्थामा, सम्बन्धित राजनीतिक दलले, सभामुखलाई लिखित जानकारीमा, निजले संसदमा दलको स्वार्थ प्रतिनिधित्व गर्न छाडेको घोषणा गरेमा ।

सल्लाह मोडल

सल्लाह भन्नाले आदेश, निर्देशन दिनु हो। चिकित्सकहरूले कुनै विमारी निको पार्न औषधी उपचारको सल्लाह दिन्छन्; राष्ट्रिय सरकारहरूले राजनीतिक दलहरू राम्रोसँग संचालन होस् भन्नालाई आवश्यक कानूनको सल्लाह दिन्छन्। चरम रूपमा, दल नियमनको सल्लाह मोडलले राज्यसत्तालाई बहुदलीय प्रणाली विद्यमान छ भन्ने दावी गर्दागर्दै दलगत संगठन र गतिविधिमा नियन्त्रण राख्न विकल्प उपलब्ध गराउँछ।

निश्चित रूपमा राष्ट्रिय सरकारहरूले दलसम्बन्धी कानून अवलम्बन गर्न सल्लाह मोडललाई चरम सीमासम्म लैजान पर्दछ। यो कार्यपत्रले सल्लाह मोडलको चरम स्वरूपको उदाहरण चर्चा गर्नेछ, र मध्यममार्गी विकल्प रोजेर कानून निर्माण गर्ने राष्ट्रहरू जानकारीमा लिनेछ। यस मानेमा राजनीतिक दल/संगठन शीर्षक अन्तर्गत रहेका राष्ट्रिय संविधान भित्रका तथ्याङ्क मात्र खोजी गरिनेछ। कार्यपत्रले प्रथमतः राष्ट्रिय संविधान भित्र दल विशेषका हकमा उपलब्ध सल्लाह ध्यानमा लिनेछ, जो नियमनका सबैभन्दा दीर्घ र सशक्त विधी सावित हुनेछ।

तथ्याङ्कमा दलसम्बन्धी संवैधानिक सल्लाहका सन्दर्भमा ४२ वटा जानकारी संलग्न छ। चारवटा मात्रै पश्चिमा यूरोपेली संविधानका छन् – जर्मनी, स्पेन र पर्थुगल (दुईवटा)। यीमध्ये कुनै पनि यूरोपेली संविधानले दलगत संगठनको विषयमा विस्तृत सल्लाह उपलब्ध गराउँदैन तर जर्मनी र स्पेन दुवै देशको सन्दर्भमा दलहरू 'लोकतान्त्रिक' सिद्धान्त अनुकूल क्रियाशील रहनु पर्दछ। यो सतही सल्लाह नभए पनि यसबारे विस्तृत विवरण पनि उपलब्ध छैन। जर्मनी र स्पेनका सान्दर्भिक सूचना बक्स ८ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

दलगत संगठनको विषयमा बरु पर्थुगलको संविधानले विस्तृत सल्लाह दिएको छ (बक्स ९)। दलहरूले यस मानेमा 'लोकतान्त्रिक संगठन र व्यवस्थापन' मात्र प्रदर्शन गर्न पर्दैन; दलको नामाकरण र दलले प्रयोग गर्ने संकेतका बारेमा सीमा समेत तोकिएको छ।

पश्चिमा यूरोपेली राष्ट्रका संविधानमा समावेश दलगत संगठनसम्बन्धी प्रावधानको आंकलनले दुईवटा विषय उजागर गर्दछ : (१) तुलनात्मक रूपमा थोरै यूरोपेली राष्ट्रहरूले दलीय संगठनको विषय संवैधानिक रूपमा सम्बोधन गर्छन्;

र (२) संविधानमा त्यस्तो व्यवस्थाका पक्षमा सल्लाह दिने राष्ट्रहरूले मध्यममार्गी विधी अपनाउँछन्। वास्तवमा यही मध्यममार्गी अवधारणा दलसम्बन्धी ३८ वटा संवैधानिक सल्लाहमा प्रतिविम्बित भएको पाइन्छ। सबै ११ वटा ल्याटीन अमेरिकी देशहरूका प्रावधान ३८ समूहका सन्दर्भमा जर्मनी, स्पेन र पोर्चुगल समान छन्। धेरै देशहरू – लोकतान्त्रिक विकासक्रमको संक्रमणकालमा रहेका पनि – दलहरू कसरी संचालन हुनुपर्छ भन्ने निकर्वाल गर्न संविधानको प्रयोग गर्दैनन्।

बक्स ८ : दलगत संगठन निर्धारण गर्ने संविधान – जर्मनी र स्पेन

जर्मनी, धारा २१

(१) जनमत सिर्जनामा राजनीतिक दलहरू सहभागी हुन्छन्। तिनको स्थापना स्वतन्त्र रूपमा भएको हुनसक्दछ। तिनको आन्तरिक सांगठानिक व्यवस्था लोकतान्त्रिक सिद्धान्तमा आधारित रहनु पर्दछ। तिनले आफ्नो सम्पत्ति, स्रोत र खर्चको विवरण सार्वजनिक गर्नु पर्दछ।

स्पेन, धारा ६ (राजनीतिक दलहरू)

राजनीतिक दलहरूले राजनीतिक बहुलता प्रदर्शन गर्छन्, जनमत सिर्जना र अभिव्यक्तिमा सहयोग गर्छन् र राजनीतिक सहभागिताको आधारभूत संयन्त्र हुन्। तिनको स्थापना र गतिविधि संचालन संविधान र कानून अन्तर्गत स्वतन्त्र छन्। तिनको आन्तरिक संरचना र संचालन लोकतान्त्रिक हुन जरूरी छ।

थोरै विकासोन्मुख देशहरूले दलीय संगठन र आचरणको सूक्ष्म व्यवस्थापन गर्न संविधानको प्रयोग गर्ने गरेका छन्। उदाहरणका लागि, नेपाल, लाइबेरिया र नाइजेरीयाको चर्चा गरौं। नेपालको संविधान २०४७ ले उदाहरणको रूपमा (बक्स १० हेर्नुहोस्) दल दर्ताको नियम अनुकूल दलका नेताहरूको नाम र ठेगाना प्रस्तुत गर्न, दलका अधिकारीहरूको निर्वाचन कम्तिमा प्रत्येक पाँच वर्षमा सम्पन्न गर्न र दलले कस्तो नाम वा संकेत प्रयोग गर्न पाउँछ भन्नेमा सीमा तोकिएको छ।

सन् १९८४ को लाइबेरियन संविधानका दुईवटा धाराले (पृष्ठ १६, बक्स ११ हेर्नुहोस्) दलहरू कसरी दर्ता गर्ने, कसरी नामाकरण गर्ने, कुन स्थानमा रहने र दलका अधिकारी कहिले चयन गर्ने भन्ने सवालमा अझ विस्तृत व्यवस्था गरेको छ ।

नाइजेरियाको संविधानका धेरैवटा धारामा राजनीतिक दलसम्बन्धी व्यवस्था छ । बक्स १२, पृष्ठ १७ मा प्रस्तुत गरिए भैं, एउटा धारा अनुसार ('राजनीतिक दल गठनमा प्रतिबन्ध') दलका अधिकारीहरूको नाम र ठेगाना निर्वाचन आयोगमा दर्ता गरिनु पर्दछ, दलको नियममा भएको कुनै परिवर्तन ३० दिनभित्र निर्वाचन आयोगलाई जानकारी गराइनु पर्दछ र दलको मुख्यालय संघीय राजधानी भित्र कायम गरिनु पर्दछ । जातीय, धार्मिक वा क्षेत्रीय समूह प्रतिनिधित्व गर्ने संकेतहरूको प्रयोग गर्नबाट राजनीतिक दलमाथि प्रतिबन्ध लगाइएको छ । यस्तै अर्को धाराले दलका अधिकारीका लागि आवधिक निर्वाचनको व्यवस्था तोकिदिएको छ (प्रत्येक

चार वर्षभन्दा बढी समय लिन नपाउने), उपरोक्त व्यवस्था अन्तर्गतको प्रतिनिधित्व संघीय राज्यका दुईतिहाइ भन्दा कम क्षेत्रबाट हुन पाउने छैन ।

निश्चित रूपमा, नाइजेरियाको संविधानको सो व्यवस्थाले नाइजेरियाको तीन क्षेत्र प्रत्येकमा प्रभुत्व कायम राख्ने बहुमत समूहहरू बीचको सशक्त जातीय (जातिगत र धार्मिक) भिन्नता उजागर गर्दछ : उत्तरमा हाउसा/फुलानी, पश्चिममा योरुबा र पूर्वमा इग्बो । *सीआईए वर्ल्ड फ्याक्टबुक* मा उल्लेख भए जस्तो :

यी क्षेत्रमा देखिएका र यस क्षेत्रको नियन्त्रण गर्ने राजनीतिक दलहरू यिनैमा आधारित छन् । क्षेत्रीय स्वायत्तताका साथै यी समूहहरू संघका मूल 'साभेदार' छन् । शक्ति सन्तुलन र राजनीतिक अंकगणित यिनै समूहहरू बीचको शक्ति सन्तुलनमा निर्भर रहेको छ ।^{३६}

बक्स ९ : राजनीतिक दलसम्बन्धी सल्लाह दिने संविधान – पोर्चुगल

धारा ५१ : राजनीतिक संलग्नता र दलहरू

- (३) राजनीतिक दलहरूको कार्यक्रम अन्तर्गत दर्शन वा विचारप्रति कुनै पूर्वाग्रह नराखीकन, कुनै धर्म वा चर्चसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने अभिव्यक्ति, वा राष्ट्रिय वा धार्मिक संकेत भनेर भुक्किने कुनै पनि प्रतीक राजनीतिक दलहरूले प्रयोग गर्न पाउने छैनन् ।
- (४) क्षेत्रीय सम्बन्ध वा कार्यक्षेत्र प्रतिविम्बित हुने गरी कुनै पनि नाम वा घोषित लक्ष्य लिएर राजनीतिक दल स्थापना हुन पाउने छैन ।
- (५) पारदर्शीता, लोकतान्त्रिक संगठन एवं व्यवस्थापन र सबै पार्टी सदस्यहरूको सहभागिताको सिद्धान्तसहित राजनीतिक दलहरू संचालन गरिनु पर्दछ ।
- (६) राजनीतिक दलहरूको कोष, विशेष गरेर सार्वजनिक कोष संचालनका आवश्यकता र सीमाका सम्बन्ध, राजनीतिक दलहरूको सम्पत्ति र आयव्यय सार्वजनिक गर्ने सम्बन्धमा कानूनद्वारा नियमनहरू कायम गरिनेछ ।

बक्स १० : राजनीतिक दलहरूको सूक्ष्म व्यवस्थापन गर्ने संविधानहरू – नेपाल

धारा ११३ : राजनीतिक संगठन वा दलको रूपमा निर्वाचनमा प्रतिस्पर्धा गर्ने उद्देश्यका लागि मान्यता प्राप्त गर्न दर्ता गर्नु पर्ने आवश्यकता

(१) निर्वाचनको उद्देश्यका लागि निर्वाचन आयोगबाट मान्यता प्राप्त गर्न दर्ता गर्न चाहने कुनै पनि राजनीतिक संगठन वा दलले, निर्वाचन आयोगले निर्धारण गरेको प्रक्रियाबमोजिम आयोगमा दर्ता हुन पर्दछ। राजनीतिक संगठन वा दल दर्ता गर्न पेश भएको आवदेनमा प्रष्ट रूपमा राजनीतिक संगठन वा दलको नाम, कार्यकारिणी समिति वा सो सरहको समितिका सदस्यहरूको नाम र ठेगानाका साथै आवदेनसँगै सो राजनीतिक संगठन वा दलको नियमावली र घोषणापत्र समावेश गर्नु पर्दछ।

(२) यो भागमा उल्लेख भएका विवरणका साथै माथि दफा (१) उल्लेख भएबमोजिम दर्ताका लागि योग्य हुन राजनीतिक संगठन वा दलले निम्न शर्त पूरा गर्नु पर्दछ :

(क) राजनीतिक संगठन वा दलको विधान र नियम लोकतान्त्रिक हुनु पर्दछ;

(ख) राजनीतिक संगठन वा दलको विधानले राजनीतिक संगठन वा दलको पदाधिकारीको निर्वाचन कम्तिमा पाँच वर्षमा एक पटक सम्पन्न गर्नु पर्दछ;

(ग) धारा ११४ को व्यवस्था पालना गरेको हुनु पर्दछ; र

(घ) प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनमा खसेको कुल मतको कम्तिमा तीन प्रतिशत मत प्राप्त गरेको हुनु पर्दछ :

(३) धर्म, जात, जाति, भाषा वा लिङ्गको आधारमा कुनै नेपाली नागरिक राजनीतिक संगठन वा दलको सदस्य हुनबाट भेदभाव गरिएको भए वा नाम, उद्देश्य, प्रतीक वा झण्डाको प्रकृति धार्मिक वा साम्प्रदायिक वा देशलाई विभाजन गर्ने प्रकृतिको भए निर्वाचन आयोगले कुनै राजनीतिक संगठन वा दलको दर्ता नगर्न सक्दछ।

बक्स ११ : राजनीतिक दलहरूको सूक्ष्म व्यवस्थापन गर्ने संविधानहरू – लाइबेरिया

धारा ७९

निम्न अवस्था पूरा नगरेसम्म, कुनै पनि संस्था, कुनै पनि नामबाट सम्बोधन गरिएको भए पनि, राजनीतिक दलको रूपमा क्रियाशील रहन, कुनै पनि सार्वजनिक पदका लागि कुनै पनि नागरिक स्वतन्त्र उम्मेद्वारको रूपमा खडा हुन, पाउने छैन :

क. संस्था वा स्वतन्त्र उम्मेद्वार र सम्बन्धित संस्थाले निर्वाचन आयोगले निर्धारण गरेको न्यूनतम शर्त पूरा गर्नु पर्दछ र निर्वाचन आयोगमा दर्ता हुनु पर्दछ। दर्ताका शर्तबमोजिम संस्थाको विधान र स्वतन्त्र उम्मेद्वार र सम्बन्धित संस्थाको निर्देशनको प्रतिलिपी, संस्था र पदाधिकारीका नाम र ठेगानाको विस्तृत विवरण वा स्वतन्त्र उम्मेद्वार र सम्बन्धित संस्थाको विस्तृत नाम र ठेगानाको विस्तृत विवरण र त्यसैगरी उपदफा (ख), (ग), (घ) र (ङ) का प्रावधान पूरा गरेको

हुनु पर्दछ । निर्वाचन आयोगले कुनै संस्था वा स्वतन्त्र उम्मेदवार र सम्बन्धित संस्थाको दर्ता भएबमोजिम निकाय वा उम्मेदवार र सम्बन्धित संस्थाले कानुनी हैसियत प्राप्त गरे अनुरूप सम्पत्ति आर्जन गर्ने, वास्तविक, व्यक्तिगत वा मिश्रित रूपमा, मुद्दा हाले र मुद्दाको प्रतिवाद गर्ने र जिम्मेवारी वहन गर्न सक्दछ । कुनै निवेदकलाई निर्वाचन आयोगले दर्ता गर्न अस्वीकार गरेमा आवेदकले निर्वाचन आयोगको निर्णयको विरुद्धमा सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन गर्न सक्नेछ;

ख. संविधानमा उल्लेख भएको अवस्था बाहेक, लिङ्ग, धर्म वा जातीय पृष्ठभूमीका अतिरिक्त लाइबेरियाका नागरिकका लागि उपरोक्त संस्था वा स्वतन्त्र उम्मेदवार बन्ने व्यक्ति सम्बन्धित संस्थाको सदस्यता खुला रहने छ ।

ग. संस्था वा स्वतन्त्र उम्मेदवार र सम्बन्धित संस्थाको मुख्यालय निम्न स्थानमा रहेको छ :

१. गणतन्त्रको राजधानी जहाँ संस्थाको संलग्नता हुन्छ वा स्वतन्त्र उम्मेदवारले राष्ट्रपति वा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनमा सहभागी हुन चाहेको अवस्थामा;

२. प्रदेशको मुख्यालयमा जहाँ स्वतन्त्र उम्मेदवारले सेनेटरको भूमिकामा निर्वाचनमा सहभागिता चाहेको हुन्छ;

३. निर्वाचन क्षेत्र भित्रको निर्वाचन केन्द्रमा जहाँ स्वतन्त्र उम्मेदवारले प्रतिनिधिसभा वा अन्य कुनै पदको निर्वाचनमा सहभागी हुन चाहेको हुन्छ;

घ. संस्था वा स्वतन्त्र उम्मेदवार र सम्बन्धित संस्थाको नाम, उद्देश्य, प्रतीक वा आदर्श वाक्य कुनै धार्मिक लक्ष्यार्थ वा विभाजनकारी जातीय प्रभावबाट मुक्त रहेको हुनु पर्दछ र संस्था वा स्वतन्त्र उम्मेदवारका गतिविधि कुनै विशेष समूहसँग सीमित रहको हुनु हुँदैन र संस्थाको हकमा लाइबेरियाको निश्चित भौगोलिक क्षेत्रमा सीमित रहनु हुँदैन;

ङ. राजनीतिक दलको विधान र नियम संविधानको व्यवस्था अनुकूल रहनु पर्दछ, पदाधिकारी र/वा कार्यकारिणी निकायको निर्वाचन कम्तिमा ६ वर्षमा एक पटक लोकतान्त्रिक विधीबाट सम्पन्न गरिनु पर्दछ, संभव भएसम्म देशका अधिकतम क्षेत्र र जातीय समूहको निर्वाचन सुनिश्चित गर्नु पर्दछ । राजनीतिक दलको विधान वा नियमका सबै संशोधन, संशोधन भएको मितिले १० दिनभित्र निर्वाचन आयोगमा जानकारी गराइनु पर्दछ ।

त्यसैगरी संविधान निर्माताहरूले राजनीतिक दलहरूले जातीय स्वार्थ एकत्रित गर्न र दलीय राजनीतिमा सहयोग प्रोत्साहन गर्छन् भन्ने सुनिश्चित गर्न प्रयास गरेका थिए । बेन्जामिन रायलीले लेख्नु भएको जस्तै, विद्वान र नीति निर्माता दुवैले यस किसिमको राजनीतिक योजना अनुमोदन गरेका थिए जसले जातीय पार्टीको वृद्धि नियन्त्रण गर्न र 'बृहत, समग्र, बहुजातीय' दलहरूलाई अन्तरजातीय हिंसाबाट अलग रहन प्रोत्साहन गर्दछ ।^{३९}

नाइजेरियाको संविधानमा यस किसिमका प्रावधान राख्नमा उपलब्ध सल्लाहका अतिरिक्त, बक्स १२ मा – र एवं प्रकारले नेपाल र लाइबेरियाका लागि बक्स १० र ११

मा – प्रस्तुत उदाहरणले राजनीतिक दलहरूलाई राष्ट्रिय संविधानबाट कसरी नियन्त्रण गर्न र दिशा दिन सकिन्छ भन्ने प्रस्तुत गरेको छ । यद्यपि धेरै अवस्थामा सरकारहरूले संविधानमा नभएर व्यवस्थापकीय कानून, प्रायजसो विशेष कानूनको माध्यमबाट दलको आचरणका सम्बन्धमा सल्लाह दिने गर्छन् ।

बक्स १२ : राजनीतिक दलहरूको सूक्ष्म व्यवस्थापन गर्ने संविधानहरू – नाइजेरिया

धारा २२२ । राजनीतिक दल गठनमा प्रतिबन्ध ।

निम्न अवस्था पूरा नगरेसम्म, कुनै पनि संस्था, कुनै पनि नामबाट सम्बोधन गरिएको भए पनि, राजनीतिक दलको रूपमा क्रियाशील रहन पाउने छैन—

(क) राष्ट्रिय अधिकारीहरूको नाम र ठेगाना स्वतन्त्र राष्ट्रिय निर्वाचन आयोगमा दर्ता भएको हुनु पर्दछ;

(ख) बासस्थानको पृष्ठभूमी, जन्मको अवस्था, लिङ्ग, धर्म वा जातीय समूहका अतिरिक्त सदस्यको रूपमा संलग्न हुन नाइजेरियाका प्रत्येक नागरिकलाई खुला छ;

(ग) स्वतन्त्र राष्ट्रिय निर्वाचन आयोगले सल्लाह दिन सक्ने खाकाबमोजिम विधानको प्रति स्वतन्त्र राष्ट्रिय निर्वाचन आयोगको प्रमुख कार्यालयमा दर्ता गरिने छ;

(घ) दर्ता भएको विधानमा कुनै परिवर्तन भए स्वतन्त्र राष्ट्रिय निर्वाचन आयोगको प्रमुख कार्यालयमा त्यस्तो परिवर्तन भएको ३० दिन भित्र दर्ता गरिने छ;

(ङ) संस्थाको नाम, प्रतीक वा संकेतमा कुनै जातीय वा धार्मिक लक्ष्यार्थ संलग्न भएको वा संस्थाको गतिविधि नाइजेरियाको कुनै निश्चित भूगोलमा मात्र सीमित रहेको जानकारी दिने प्रकारको हुनु हुँदैन; र

(च) संस्थाको मुख्यालय संघीय राजधानी क्षेत्र, अबुजामा रहनु पर्दछ ।

धारा २२३ । राजनीतिक दलको विधान र नियम

(१) राजनीतिक दलको विधान र नियमले—

(क) कार्यकारी समितिका पदाधिकारी र सदस्यहरू वा राजनीतिक दलका अन्य कार्यकारिणी निकायको लोकतान्त्रिक निर्वाचन आवधिक रूपमा संचालन गर्ने; र

(ख) राजनीतिक दलको कार्यकारी समिति वा अन्य कार्यकारिणी निकायका सदस्यहरूले नाइजेरियाको संघीय चरित्र उजागर गर्नु पर्दछ ।

(२) यो भागको उद्देश्यका लागि—

(क) राजनीतिक दलको कार्यकारी समिति वा अन्य कार्यकारिणी निकायका सदस्यहरूको निर्वाचन चार वर्ष नकट्टे गरी नियमित रूपमा संचालन भए मात्र आवधिक मानिने छ; र

(ख) राजनीतिक दलको कार्यकारी समिति वा अन्य कार्यकारिणी निकायका सदस्यहरू संख्यात्मक रूपमा संघका सबै प्रदेश र संघीय राजधानी क्षेत्र, अबुजाको कम्तिमा दुइतिहाई भए मात्र ती सदस्यहरूले नाइजेरियाको संघीय चरित्र उजागर गरेको मानिने छ ।

तथ्याङ्कमा 'विशेष दलसम्बन्धी कानून' अन्तर्गत १७ वटा जानकारी समावेश छ – राजनीतिक दलहरूलाई संचालन गर्न कानुनी प्रावधान । राजनीतिक दलहरू कसरी संगठित तुल्याउने भन्ने कुरा यीमध्ये १३ वटा जानकारीले, प्रायः विस्तृत स्वरूपमा सल्लाह प्रस्तुत गर्दछ । उदाहरणको रूपमा सन् १९६४ को जर्मन दलसम्बन्धी कानून (सन् १९९४ मा संशोधन भए अनुरूप) धेरैवटा राजनीतिक दलहरूलाई बृहत रूपमा सल्लाह उपलब्ध गराउँछ । वुल्फग्याङ्ग मुलरको तर्क छ, जर्मनी 'पश्चिम यूरोपेली देश हो जहाँ सान्दर्भिक दलसम्बन्धी कानून कायम छ ।'^{४०} जर्मन दलसम्बन्धी कानून (यहाँ प्रस्तुत नभएको) को तथ्याङ्कमा राजनीतिक दल/संगठनमा रहेको एउटै जानकारीमा धारा ११ का २,००० भन्दा बढी शब्द समावेश छ । यसमा उच्च रूपको सल्लाह समावेश छ ।

वर्तमान जर्मन दलहरूको राजनीतिक गतिविधिको उर्जा हेर्दा, दलगत संगठनसम्बन्धी जर्मन राज्य तहको मिहीन नियमनले सशक्त, लोकतान्त्रिक दलहरूको विकासमा स्वभावतः अवरोध नगरेको देखिन्छ । यद्यपि राज्यको सघन नियमनले जोर्डन, यमन, क्याम्बोडिया र इन्डोनेसियामा राजनीतिक दलहरूको गठन र संचालनमा के कस्तो प्रभाव पायो विचारणीय पक्ष छ । यी कुनै पनि देश सन् २००३ को फ्रीडम हाउसको आंकलनमा 'स्वतन्त्र' भनेर सुचीकृत छैन जबकी सबै सन्दर्भमा दलको संगठन र संचालनमा विस्तृत सल्लाह समावेश छ । जोर्डनको सन् १९९२ को दलसम्बन्धी कानूनका केही प्रावधानलाई अझ नजिकबाट मनन् गरौं (आगामी पृष्ठमा बक्स १३ हेर्नुहोस्) ।

बक्स १३ मा धारा १३ मा भनिएको छ, 'जोर्डनका जनतालाई राजनीतिक दल खोल्न र स्वेच्छामा त्यसमा सहभागी हुन कानून अनुसार अधिकार प्राप्त छ ।' यी प्रावधानहरू करिब स्पष्ट छन् (बक्स १३ मा धारा ७ र २२ हेर्नुहोस्) । जोर्डन सरकारले (अरूमध्ये) निम्न आवश्यक रहेको ठहर गरेको छ : (क) सबै पार्टी इकाई कार्यालयहरूको ठेगाना; (ख) दलको तह निर्माण गर्ने, नेता चयन गर्ने, सदस्यहरूसँगको सम्बन्ध नियमन गर्ने प्रक्रिया' सम्बन्धी ज्ञान; (ग) 'यीमध्ये कुनै तहका लागि वित्तीय र प्रशासनिक क्षमतासम्बन्धी' प्रतिवेदन; (घ) 'दलका सदस्यहरूको नाम, ठेगाना र आवास' का विवरण दलको मुख्यालयमा भण्डारण; र (ङ) 'दलको आयव्ययसम्बन्धी विस्तृत अभिलेख' ।

जोर्डनको दलसम्बन्धी कानून (बक्स १३) – र यमन, क्याम्बोडिया र इन्डोनेसियाका दलसम्बन्धी कानून, जो

यहाँ उल्लेख छैन – जर्मन दलसम्बन्धी कानून वा अन्य स्थापित लोकतन्त्रका समान कानूनभन्दा बढी विस्तृत छैनन् भनेर तर्क गर्न सकिन्छ । तथापि स्थापित र संक्रमणकालीन लोकतन्त्रका दलसम्बन्धी कानून, ती कहिले र कसले सिर्जना गर्‍यो भन्ने आधारमा अधिकतम तवरले भिन्न रहन सक्छन् । जर्मन दलसम्बन्धी कानून राजनीतिक दलसँगको केवल ३५ वर्षको अनुभवका आधारमा निर्माण गरिएको थियो, सो प्रक्रियामा सशक्त राजनीतिक दलहरूको सहभागिता रहेको थियो । यस मानेमा यो प्रक्रियागत अनुभव सल्लाह मोडलभन्दा प्रवर्द्धन मोडल अनुकूल देखिन्छ । सबल, स्वतन्त्र दलहरू सहभागी नभएको कारण जोर्डन, यमन, क्याम्बोडिया र इन्डोनेसियाका दलसम्बन्धी कानूनमा दलहरू कसरी स्थापना र संचालन गर्ने भन्ने सवालमा अधिनायकवादी सत्ताधारी शक्तिको सल्लाहले बढी प्रभाव पारेको थियो ।

दलसम्बन्धी कानूनको सान्दर्भिक आधार र मूल सरोकार

राष्ट्रमा संचालनमा आउने राजनीतिक दलको प्रकार र राष्ट्रको राजनीतिको किसिम अधिकतम रूपमा राजनीतिक दल र दलगत गतिविधि संचालन गर्ने कानून व्यवस्थामा निर्भर रहन्छ । दलहरूमा आउने परिवर्तनमा संस्थाहरूको भूमिकालाई लिएर राजनीतिक दल संचालन गर्ने राज्यस्तरको कानूनमा वुल्फग्याङ्ग म्यूलरका भनाइमा निम्न समावेश हुन्छ, राजनीतिक दलको गतिविधि राज्यको सबैभन्दा प्रत्यक्ष हस्तक्षेप । सिद्धान्ततः राजनीतिक दलहरूले विशेष शर्त पूरा गर्नु पर्ने हुनसक्छ जो 'विषयवस्तु' सँग (उदाहरणको रूपमा आन्तरिक लोकतन्त्र, लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको सम्मान) र/वा 'आकार' सँग (उदाहरणको रूपमा दलको विधान, न्यून तहको गतिविधि) सम्बन्धित हुन्छन् ।^{४१}

दलसम्बन्धी कानूनको शक्ति पहिचान गरेर यसको योजना र कार्यान्वयनमा प्रभाव पार्ने सान्दर्भिक पक्ष र विषय ध्यानमा लिनुपर्छ । माथि प्रस्तुत दलसम्बन्धी कानूनका पाँचवटा मोडलका जानकारीको आधारमा आगामी भागमा सामाजिक आर्थिक र राजनीतिक अवस्थामा केन्द्रीत रहेर छलफल अघि बढाइएको छ ।

बक्स १३ : दलको कानुनमा दलगत संगठनसम्बन्धी सल्लाह – जोर्डन

धारा ४

कानुनको आधारमा जोर्डनका नागरिकहरूले राजनीतिक दल गठन गर्ने र स्वेच्छाले त्यसमा संलग्न हुने अधिकार राख्दछन् ।

धारा ७

क. निम्न सूचना र कागजात संलग्न गरेर संस्थापकहरूले राजनीतिक दल गठनको निवेदन मन्त्रीसमक्ष प्रस्तुत गर्नु पर्नेछ :

१. संस्थापकहरूले हस्ताक्षर गरेको विधानको तीन प्रति ।
 २. संस्थापकहरूको नामको सूची चार भागमा, प्रत्येक संस्थापकको जन्मस्थान, पेशा, काम र ठेगाना ।
 ३. प्रत्येक संस्थापकको जन्म दर्ताको प्रमाणित प्रतिलिपी, वा परिवार वा व्यक्तिगत परिचय पत्रको प्रमाणित प्रतिलिपी ।
 ४. प्रत्येक संस्थापकको दण्डित नभएको प्रमाणपत्र ।
 ५. सबै संस्थापकहरूको हस्ताक्षर र सूचना सही छन् भन्ने प्रमाणीकरणसहित मन्त्रीले तोकेको कर्मचारीसमक्ष प्रस्तुत पाँच जना संस्थापकहरूले हस्ताक्षर गरेको प्रमाणपत्र । पाँच जनामध्ये प्रत्येक संस्थापकले सो प्रमाणपत्रमा, मन्त्रीद्वारा जारी गरेको कागजात, सूचना र चिठ्ठी प्राप्त हुने ठेगाना वा इच्छाएको आवास तोक्नु पर्दछ ।
- ख. तोकिएको कर्मचारीले आवेदन प्राप्त भएको मिति र संलग्न रहेका सूचना र कागजातसहित गठनसम्बन्धी आवेदन प्राप्त भएको जनाएर सूचना जारी गर्नु पर्दछ ।

धारा २२

दलले निम्न अभिलेख र वक्तव्य मुख्यालयमा कायम राख्ने छ :

- (क) दलको विधान ।
- (ख) दलका सदस्य, संस्थापक सदस्य र नेताहरूको नाम, ठेगाना र आवास ।
- (ग) नेतृत्वले गरेका निर्णयको अभिलेख ।
- (घ) दलको आयव्ययको विस्तृत अभिलेख

नागरिक पूर्वशर्त :

दलसम्बन्धी कानुनका लागि के देश तयार छ ?

माथि प्रस्तुत गरिए जस्तै धेरैवटा स्थापित लोकतन्त्रका दल व्यवस्था दलसम्बन्धी कानुनभन्दा पुराना छन् । साधारणतया यी देशका संविधानले राजनीतिक दलको विषय उल्लेख गरेका छैनन्, जुन अवस्थामा दलहरू कि त अस्तित्वमै थिएनन् वा प्रारम्भिक स्वरूपमा थिए । यस्ता देशहरूमा प्रायः दलहरूको स्वरूप प्रष्ट भएपछि, सबल भएपछि र सरकारमा

सहभागी भएपछि मात्र दलहरूको नियमन भएको पाइन्छ । दलसम्बन्धी कानुनमार्फत प्रतिस्पर्धात्मक दलीय प्रणाली सिर्जना भएपछि राष्ट्रहरूले त्यसको संरक्षण गर्न सक्छन्, तर राज्य वा शासकहरूले कानुन वा घोषणाबाट स्वतन्त्र प्रतिस्पर्धात्मक राजनीतिक दलहरू निर्माण गर्ने संभावना कम रहन्छ ।

शून्यबाटै प्रतिस्पर्धात्मक दलगत प्रणाली निर्माण गर्दा सशक्त राज्यले पनि सामना गर्ने सीमाको उदाहरण छलफल

गर्ने हो भने सन् १९५० मध्यतिर महम्मद रेजा शाह पहलभीको शासनमा रहेको इरानको अवस्था ध्यानमा राखौं । त्यो समयमा पश्चिमा नेतृत्वले आधुनिक सुधारक भनेर शाहको स्वागत गरे । शाहले केही आर्थिक सुधारका काम अघि सारे, महिलाका अधिकार सशक्त बनाए र साधारणतया धार्मिक नेताहरूको अधिकार कटौति गरे । इरानमा संसद भए पनि शाहले राजकीय शासनको अभ्यास गरे, पश्चिमा मित्रहरूलाई उनको शासन अझ बढी स्वीकार्य हुनलाई लोकतान्त्रिक दृष्टिले केही कमी कमजोरी विद्यमान थिए । मैले लेखे जस्तै :

सन् १९५७ सम्ममा शाहले देशमा दुई दलीय पद्धति आवश्यक हुन्छ भन्ने निर्णय गरे, त्यसै अनुरूप दुई राजनीतिक दलहरूको आरम्भ प्रायोजन गरे । प्रधानमन्त्री मानुछेर इकबाललाई नेसनलिष्ट (मेलीयुन) पार्टी नाम गरेको एउटा दल गठन गर्न आह्वान गरे र पूर्वप्रधानमन्त्री आसादोल्लाह आलमलाई पीपल्स (मार्डम) पार्टी नामक अर्को दल गठन गर्न आह्वान गरे । यी दलहरूले प्रारम्भमा संभ्रान्त वर्गलाई मात्र संलग्न गराए र साधारणतया इरानी संसद (माज्लीस) भन्दा बाहिर यिनको निकै कम पहुँच थियो । यद्यपि यी दुई दल सन् १९६० को निर्वाचनमा संघर्षमा उत्रिए, तत्कालीन समय सत्तासीन रहेको नेसनलिष्ट पार्टीको जालसाजीका कारण यो निर्वाचन कालान्तरमा रद्द गरियो । बेलायती दुई दलीय मोडल अनुकूलको प्रणालीबाट शाह सन्तुष्ट नभएको कारण सन् १९६१ को दोस्रो निर्वाचन पनि सम्पन्न भएन र माज्लीस विघटन गरियो ।^{४२}

दुई दलीय प्रणालीलाई लिएर ६० को दशकमा शाहले जुन प्रयोग गरे त्यो अनुभवबाट, दलहरू आफैँ निर्माण गरेको अवस्थामा समेत दलगत प्रतिस्पर्धा अप्रिय र अप्रत्याशित हुने देखियो । इन्ग्रीड भ्यान बीजेनले भन्नुभए जस्तै, लोकतान्त्रिकरणको मार्गमा अभ्यस्त देशका धेरै दलहरू 'सार्वजनिक पदका लागि सिर्जना गरिएको' वा 'साधारणतया सिर्जना भए लगत्तै संसदीय प्रतिनिधित्व (र प्रायः सार्वजनिक पदको जिम्मेवारी समेत)' प्राप्त गरेको अवस्था पूर्व दलहरूको 'जनस्तरमा करिवन कुनै उपस्थिति' नभएको देखियो ।^{४३} राजनीतिक जीवनमा प्रत्येक राजनीतिक संगठन अर्को संगठनको प्रतिस्पर्धी हुन्छ । गठन भए यता तिनले प्रतिस्पर्धीलाई प्रोत्साहन गर्दैनन् ।

राजनीतिक दलको सिर्जना जोखिमपूर्ण हुन्छ, कार्य प्रणाली निर्देशनात्मक रहन्छ । राजनीतिक दलसम्बन्धी अदालतको फैसलाबाट 'बजार' माथि सरकारको एकपक्षीय नियन्त्रणका सन्दर्भमा दलहरूलाई अघि बढ्न वा अवरोध गर्न मद्दत गर्छ भनेर स्वभावतः तवरमा इसाचारोफ र पील्डेसले मूल्याङ्कन गरेका छन् ।^{४४} आर्थिक उद्यमीले व्यवसाय सुरू गर्दा पूर्ति नहुने आर्थिक मूल्य चुकाउनु पर्ने हुन्छ भने राजनीतिक उद्यमीहरूले राजनीतिक दल आरम्भ गर्दा आर्थिक र राजनीतिक मूल्य दुबै चुकाउनु पर्ने हुन्छ । आर्थिक जोखिमका अतिरिक्त दलका संस्थापकहरूले नीजि छवीलगायत राजनीतिक प्रतिकारको अवस्थाबाट समेत जोखिम मोल्नु पर्ने हुन्छ । आर्थिक व्यवसाय र राजनीतिक दल आरम्भ गर्दाको अन्य तुलना छन् : सशक्त र विस्तृत सरकारी नियमनले आर्थिक उद्यमीलाई व्यवसाय आरम्भ गर्न, सशक्त बनाउन र निरन्तर राख्न अवरोध गर्न सक्ने भए जस्तै विस्तृत दलसम्बन्धी कानूनले राजनीतिक उद्यमीलाई राजनीतिक दल आरम्भ गर्न, सशक्त बनाउन र निरन्तर राख्न अवरोध गर्न सक्दछ ।

त्यसकारण लोकतन्त्रतर्फ संक्रमणमा रहेका देशहरूले दलसम्बन्धी कानून निर्माण गर्नु पूर्व प्रश्न गर्नुपर्छ : देश र दलहरू दलसम्बन्धी कानूनका लागि तयार छन् ? साइमन चेष्टरम्यानले सावधान गराए जस्तै, सशस्त्र द्वन्द्वलगत्तै विकासोन्मुख देशहरूमा सम्पन्न भएका निर्वाचनबाट राजनीतिक दलहरू 'प्राथमिक रूपमा – कहिलेकाही पूर्ण रूपमा – स्थानीय संभ्रान्त वर्गलाई सत्तामा पुऱ्याउने माध्यम सावित हुनसक्छ । त्यस किसिमका दलहरू स्वरूप परिवर्तन गरिएका द्वन्द्वकालीन सशस्त्र समूहभन्दा खासै केही फरक हुँदैनन् ।'^{४५} दलविहीन संरचनाको शासन विकास भने होइन । यस अवस्थामा, चेष्टरम्यानले सावधान गराए जस्तै, 'राजनीतिक जीवन सहभागी संभ्रान्त पात्रको नियन्त्रणमा रहन्छ : यूवेरी मुस्भेनीको यूगाण्डामा अनुसरण गरिए जस्तो 'दलविहीन लोकतन्त्र' को जोखिम नै यही हो ।'^{४६}

कानूनको तह : आरम्भ माथिबाट

मानि लिउं देशको लोकतन्त्र नयाँ तर सशक्त छ । सत्तामा रहेका, वा बाहिरबाट प्रभाव जताउनेहरूलाई पनि अवस्था ज्यादै सशक्त भयो भन्ने लाग्छ । शायद दलहरूले शान्तिपूर्वक

अभियान संचलान गर्दैनु; वा लोकप्रिय मत दलहरूबीच यति विभाजित रहन्छ, कि कसैलाई पनि स्पष्ट बहुमत प्राप्त हुँदैन, जसकारण स्थायी सरकार असंभव रहन्छ। स्थायित्व कायम राख्न कुनै प्रकारको कानुन आवश्यक पर्ने हो भने यो कुरा कुन तहमा लेखिनु उपयुक्त हुन्छ? दलसम्बन्धी कानुन संविधान वा व्यवस्थापकीय नियममा समावेश गरिनु पर्छ कि ?

तथ्याङ्कका आधारमा धेरै देशहरूले संविधानलाई दलसम्बन्धी कानुनको माध्यमको रूपमा ग्रहण गर्छन्, यसै क्रममा राजनीतिक दलको आचरण र गतिविधिका हकमा विस्तृत सल्लाह दिएका हुन्छन्। निश्चित रूपमा विधानभन्दा संविधान परिवर्तन गर्न जटिल हुन्छ, दलको विधान संविधानमा राखिने हो भने कठोर नियमनका कारण असहज र अस्वभाविक रूपमा दल र दलीय व्यवस्थालाई निष्प्रभावी बनाउन सक्दछ। दलसम्बन्धी कानुन आवश्यक पर्ने हो भने आवश्यक कानुनका लागि संविधानभन्दा व्यवस्थापकीय नियमन बढी प्रभावकारी माध्यम सावित हुन सक्छन्।

दलको प्रकार :

स्वार्थ एकत्रित वा अभिव्यक्त गर्न

दलसम्बन्धी विद्वानहरूले राजनीतिक दलहरूको भूमिकाको हकमा प्रष्ट परिभाषा नगरीकन प्रायः 'एकत्रित' र 'अभिव्यक्ति' जस्ता शब्दावलीको प्रयोग गर्ने गर्छन्। उदाहरणको रूपमा गुन्थर र डायमण्डले दलहरूलाई 'स्वार्थहरू एकत्रित गर्ने अभिव्यक्ति गर्ने माध्यम' भने पनि स्वार्थ एकत्रित गर्ने कार्यलाई दलको सात प्रमुख जिम्मेवारी मध्येको भूमिका भनेर सुचीकृत गरेका छन्।^{४७} प्रायः एकसाथ प्रस्तुत हुने तर विरलै भिन्नताको चर्चा गरिने यी अवधारणा बीचको मतभिन्नता ध्यानमा राख्नु जरूरी हुन्छ।

कुनै स्वार्थ अभिव्यक्त गर्नु भन्नाले त्यसलाई प्रष्ट रूपमा प्रस्तुत गर्ने भन्ने जनाउँछ। स्वार्थ एकत्रित गर्नु भनेको विभिन्न स्वार्थ (प्रायजसो प्रतिस्पर्धी) एकत्रित र सन्तुलन गर्नु हो। बृहत सामाजिक आधार भएका दलहरूले निश्चित स्वार्थको अभिव्यक्ति गर्नेभन्दा साधारणतया विविध स्वार्थ एकत्रित गर्ने गर्छन्। स्वार्थहरू अभिव्यक्त गर्नेभन्दा एकत्रित गरेर दलहरू स्वार्थ समूहभन्दा फरक हुन्छन्।^{४८} तथापि केही दलहरू (यूरोपियन ग्रीन र धार्मिक दलहरू) स्वार्थ एकत्रित गर्नेभन्दा स्वार्थ अभिव्यक्तिमा बढी केन्द्रीत हुन्छन्। जातीय दलहरूले यसै क्रममा सामाजिक सरोकारभन्दा जातीय

सरोकार अभिव्यक्त गर्छन्। यसैकारण रायलीको भनाइ प्रष्ट हुन्छ, 'जातीय अन्तरद्वन्द्व निराकरण गर्ने र कमजोर बहुजातीय राज्यमा शान्तिपूर्ण लोकतान्त्रिक राजनीतिको नियमित क्रम सशक्त तुल्याउने हो भने बृहत, समग्र र बहुजातीय राजनीतिक दलहरू निर्माण गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा विशेषज्ञ र नीति निर्माताहरूले जोड दिँदै आएका छन्।'^{४९} जातीय दलहरूले आन्तरिक अस्थिरता निम्त्याउँछन् र लोकतान्त्रिक संस्था जोखिममा पार्छन् भन्ने धारणा तुलनात्मक राजनीतिमा विद्यमान रहेको पाइन्छ।^{५०}

तथापि यस सम्बन्धमा फरक धारणा पनि छ, जो अधिकतम रूपमा एरेन्ड लिपार्टसँग जोडिने गर्दछ, जहाँ जातीय दलहरूलाई उपलब्ध लोकतान्त्रिक संभावनाको चर्चा गरिएको छ। जातीय समूहहरू सरकारमा प्रत्यक्ष संलग्न हुने सन्दर्भमा लिपार्टले 'सहमतीय' लोकतन्त्रको चर्चा गर्नु भएको छ।^{५१} राजनीतिक संस्थाहरू उपयुक्त तवरले निर्माण गरिने हो भने जातीय दलहरू लोकतन्त्रमा टिक्ने धारणा कंचन चन्द्राले पछिल्लो समय व्यक्त गर्नु भएको छ – उदाहरणको रूपमा सार्वजनिक नीतिको सन्दर्भ र सरकारको तहहरूमा जातीय पहिचानको विविधता सुनिश्चित गर्न।^{५२} बहुजातीय देशहरूमा लोकतन्त्र प्रवर्द्धनको कार्यमा प्रत्यक्ष सहभागी अरू व्यक्तिहरूले पनि जातीय दलहरूको स्थान केही सन्दर्भहरूमा अपरिहार्य रहेको बताएका छन्। वर्तमान समयमा इराकमा दलसम्बन्धी कानुन निर्माणको विषयमा मोर्टन अब्रामोविच भन्नुहुन्छ :

धार्मिक राजनीतिक दलहरूलाई प्रतिबन्धित गर्ने भन्ने कानुन निर्माण गर्ने मस्यौदा समितिका सदस्यहरूको सहज प्रतिक्रिया हुन सक्दछ। यद्यपि धार्मिक दलहरूलाई सोभै प्रतिबन्ध लगाउँदा त्यस्ता समूह प्रतिको आकर्षणमा मलजल पुग्ने र बढ्दो लोकतन्त्रको अवमूल्यन हुन सक्दछ। राजनीतिक दलहरू धर्मप्रति निरपेक्ष बस्नु पर्ने कानुनको आवश्यकता यस क्षेत्रका लागि प्राकृतिक छैन र जनताप्रति अमेरिकी सरकारले जबर्जस्ती लादेको भन्ने देखिन सक्दछ।^{५३}

राजनीतिक दलहरूको अभिव्यक्तिसँग सम्बन्धित भूमिका ध्यानमा राख्दा जातीय दलहरूको भूमिका प्रतिबन्ध गर्नुपर्छ भन्ने धारणा पूनर्विचार गर्दा (नाइजेरियाको संविधानमा जस्तो, पृष्ठ १७ बक्स १२ हेर्नुहोस्) सही हुने कुरामा द्विविधामुक्त रहन सकिन्छ।

दल र राष्ट्रपति : अनमेल व्यवस्था हुन् ?

राष्ट्रपतिको अधिकार विभिन्न देशमा भिन्न भिन्न छ । अमेरिका जस्तो केही देशहरूमा राष्ट्रपति राष्ट्रप्रमुख र सरकार प्रमुख दुबै रहने व्यवस्था छ । अन्यमा, जर्मनीमा जस्तो, राष्ट्रपति राष्ट्रप्रमुख रहने (अधिकतम रूपमा आलंकारिक भूमिका निर्वाह गर्ने) र सरकार प्रमुख नरहने व्यवस्था छ । त्यसकारण संस्थाको कुनै पनि आंशिक विश्लेषणमा राष्ट्रपति वास्तवमै सरकार प्रमुख हुन् वा राष्ट्रप्रमुख मात्रै हुन् भन्ने निश्चित गर्नु पर्दछ । राष्ट्रपतिले राजनीतिक दलहरू सम्मिलित सरकारको नेतृत्व गर्ने हो भने, राष्ट्रपति सरकारमा रहने दलसँग सम्बन्धित हुनु पर्दछ ।

अपेक्षा यो हो भने करिब २० वटा संविधानमा राष्ट्रपतिलाई राजनीतिक गतिविधिमा संलग्न हुनबाट वञ्चित गरिएको छ भन्ने अवस्था आश्चर्य लाग्न सक्दछ । एघार देशका – अल्बानिया (सन् १९९८), बेलारूस (सन् १९९६), बुल्गेरिया (सन् २००३ मा संशोधन गरिएको), चाड (सन् १९९६), एस्टोनीया (सन् १९९२), कजाकिस्तान (सन् १९९८ मा संशोधन गरिएको), किर्गिस्तान (सन् २००३ मा संशोधन गरिएको), लिथुनिया (सन् १९९२), नाइजर (सन् १९९९), टर्की (सन् २००२ मा संशोधन गरिएको) र यूरुगुवे (सन् १९९६ मा संशोधन गरिएको) – शब्दावली आगामी पृष्ठको बक्स १४ मा दिइएको छ । सरकारमा रहेको दलको नेतृत्व गर्ने विषयमा सबैले पूर्ण प्रतिवन्ध लगाएको छ । (सन् १९९६ को बंगलादेशको संविधानले (जो यहाँ प्रस्तुत गरिएको छैन) नौलो अवस्था व्यवस्था गरेको छ, जसमा राष्ट्रपतिले 'कुनै राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको वा राजनीतिक दलसँग संलग्न वा सम्बन्धित कुनै संस्थासँग आवद्ध नरहेको' व्यक्तिहरू मध्येबाट सल्लाहकार नियुक्त गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।)^{५४}

यस सन्दर्भमा सरकारको अवस्था अनुसार, राष्ट्रपति माथि कायम संवैधानिक प्रतिवन्धहरूको सवालमा समग्र विश्लेषण उपलब्ध छैन । तथापि चाड र कजाकिस्तान दुबै देशका राष्ट्रपतिले राष्ट्रप्रमुख र सरकार प्रमुख दुबै भूमिका निर्वाह गर्दछन् र अधिकतम अधिकार प्रयोग गर्दछन् । यसकारण 'सरकार प्रमुख' को दलगत प्रतिवन्ध बक्स १४ मा उल्लेख सबै सन्दर्भमा लागू हुँदैन । यस सम्बन्धमा राष्ट्रपतिलाई दलसम्बन्धी कुनै भूमिका नदिएर

दलभन्दा 'माथि रहने' हैसियतमा राख्ने रोमानी प्रयास हुन सक्दछ ।^{५५} (रसियाका राष्ट्रपति बोरीस यल्त्सीनले आफ्नो कार्यकालमा यस्तो भूमिका निर्वाह गरे – तर, चित्त बुझ्दो नतिजा हात लागेन) । जहाँसम्म संविधानले सरकारको नेतृत्वलाई राजनीतिक दलहरूबाट अलग राख्न कोशिश गर्छ, त्यो अवस्थामा संविधान निर्माताहरूले राजनीतिक दलहरूले लोकतान्त्रिक शासन पद्धतिमा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्छन् भन्ने यथार्थ अवस्था नजरअन्दाज गरेका हुन्छन् । अर्थात् संविधान निर्माताहरूले दलहरूको भूमिका आवश्यक देखे पनि सो अवस्था स्वीकार गर्दैनन् जो थप चिन्ताको विषय हो ।

सरकारको प्रकार : संसदीय वा राष्ट्रपतीय ?

संसदीय र राष्ट्रपतीय पद्धतिमा राजनीतिक दलहरू भिन्न रूपमा संचालन हुन्छन् । राजनीतिक दलहरूको भूमिका सम्बन्धी यो व्यावहारिक भिन्नता कानूनको माध्यमबाट निश्चित गर्न प्रयासरत रहनु पर्दछ । मरिस डुभेर्गरले, उहाँको अत्यधिक लोकप्रिय पुस्तक *पार्टी पोलीटीक* मा पचास वर्षभन्दा अघि लेख्नु भएको छ, राजनीतिक दलहरू सरकारको संरचनाबाट प्रभावित हुन्छन्, विशेष गरेर राष्ट्रपतीय प्रणालीको शक्ति पृथकीकरण र संसदीय सरकारको शक्ति एकत्रित गर्ने भिन्न व्यवस्थाको हकमा ।^{५६} डेभिड स्याम्युअलले भर्खरै मात्र विद्वानहरूले एउटा पक्ष छुटाएको भन्दै लेख्नु भएको छ :

पश्चिम यूरोपको अध्ययनसँगै राजनीतिक दलहरूको तुलनात्मक अध्ययन साँच्चिकै आरम्भ भयो, जहाँ संसदीय प्रणालीको दबदबा छ र संसदीय संरचना त्यसकारण स्वतन्त्र परिवर्तनीय पक्ष होइन । राजनीतिक दलहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने इच्छा राख्नेहरू अधिकतम रूपमा पश्चिम यूरोपमा विकसित अनुभवमा केन्द्रीत रहँदै संयुक्त राज्य अमेरिकाको राष्ट्रपतीय प्रणालीको संभावित जानकारीलाई उपेक्षा गरेको कारण, शक्ति पृथकीकरणले राजनीतिक दलहरूलाई कसरी प्रभाव पार्छ भन्ने हामीमा परिकल्पनाको अभाव छ ।^{५७}

यसबाहेक धेरै नयाँ लोकतन्त्रहरूले राष्ट्रपति पद्धतिको

शासन प्रणाली अवलम्बन गरेका छन्। ल्याटिन अमेरिकाको लामो प्रकारको राष्ट्रपति पद्धति साम्यवादी पश्चातका र अफ्रिकी राज्यहरूमा नियमित भएको छ। दलगत प्रणालीमा राष्ट्रपति पद्धतिको प्रभावबारे 'न्यून प्राज्ञिक चासोप्रति' टीप्पणी गर्दै टेरी क्लार्क र जील वीट्रकले यूरोपका साम्यवादी पश्चातका राज्यहरूको अन्तरदेशीय अध्ययनको क्रममा निष्कर्ष प्रस्तुत गर्दै भन्नुभएको छ, 'सशक्त राष्ट्रपतिको व्यवस्थाले नीति निर्माण गर्ने र सरकार निर्माण र अपदस्थ गर्ने अधिकार नभएको व्यवस्थापिकामाथि नियन्त्रण गर्न दलहरूलाई प्रोत्साहन दिने गर्दैन'।^{५५} अन्य अध्ययनहरूले सशक्त राष्ट्रपतिको व्यवस्थाबाट ल्याटिन अमेरिका र अफ्रिकामा दलगत राजनीतिमा विकृत प्रभाव परेको देखिएको छ।^{५६}

सरकारको संचरना राष्ट्रपति पद्धति वा संसदीय संरचनामा आधारित छ भन्ने अवस्थाले विशेषतः राजनीतिक दल भित्रको शक्ति सन्तुलनमा प्रभाव पार्ने देखिन्छ। दलगत अनुशासन र संसदीय सरकारका सम्पादकहरूले आरम्भमा भन्नु भएको छ, 'संसदको दैनिक संचालनमा एकता र अनुशासनको महत्व रहन्छ। व्यवस्थापिका भित्र एकतावद्ध मतदान गर्ने समूह कायम रहनु संसदीय जीवनको भविष्यका लागि ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ।'^{५७} यस मानेमा दलको आन्तरिक लोकतन्त्रमा ध्यानकेन्द्रीत रहन्छ।

बक्स १४ : दलगत राजनीतिमा राष्ट्रपतिद्वारा लागू गरिएको संवैधानिक प्रतिबन्ध

अल्बानीया, धारा ८९

गणतन्त्रका राष्ट्रपतिले अन्य कुनै पनि सार्वजनिक पद धारण गर्न हुँदैन, राजनीतिक दलको सदस्य बन्नु हुँदैन वा अन्य कुनै नीजि गतिविधि संचालन गर्न हुँदैन।

बेलारूस, धारा ८६

कार्यकालका समय अवधि भरी राष्ट्रपतिले राजनीतिक दलको सदस्यता र अन्य राजनीतिक लक्ष्य राख्ने संघ संस्थाको सदस्यता निलम्बनमा राख्नेछन्।

बुल्गेरिया, धारा ९५

(२) राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपति राष्ट्रिय प्रतिनिधि बन्न, अर्को राज्य, सार्वजनिक कार्य वा आर्थिक गतिविधिमा संलग्न हुन र कुनै राजनीतिक दलको नेतृत्व तहमा सहभागी हुन नपाउन सक्छन्।

चाड, धारा ७१

गणतन्त्रका राष्ट्रपतिको भूमिका अन्य कुनै निर्वाचित कार्यदेशको प्रयोग, कुनै सार्वजनिक रोजगारी र अन्य कुनै व्यवसायिक र आकर्षक गतिविधि अनुकूल रहने छैन।

तिनको भूमिका कुनै राजनीतिक दल वा राजनीतिक दलहरूको समूह वा कुनै प्रतिनिधिमूलक संस्था अनुकूल रहने छैन।

एस्टोनीया, धारा ८४

गणतन्त्रको राष्ट्रपतिको पदभार सम्हालेपछि अन्य निर्वाचित र नियुक्त पदका जिम्मेवारी र अधिकार अन्त्य हुनेछ, र कार्यकाल भरी राजनीतिक दलको सदस्यता निलम्बनमा राखिने छ।

काजकिस्तान, धारा ४३

२. गणतन्त्रको राष्ट्रपति पदको अधिकार प्रयोग गर्ने समय अवधि भरी राजनीतिक दलका सम्पूर्ण गतिविधि निलम्बन गरिने छ।

किर्गिस्तान, धारा ४३

५. राष्ट्रपति पदको नयाँ निर्वाचन आरम्भ नभए सम्मलाई किर्गिज गणतन्त्रको राष्ट्रपतिले कार्यकाल भरी राजनीतिक दल र संगठनका गतिविधि निलम्बन गर्नेछन् ।

लिथुवानिया, धारा ८३

गणतन्त्रको राष्ट्रपति सीमासको सदस्य रहने छैनन् वा अन्य कुनै जिम्मेवारी वहन गर्ने छैनन् र राष्ट्रपति पदका लागि तोकिएको तलब बाहेक अन्य कुनै पारिश्रमिक, सिर्जनात्मक कार्य वापतको सुविधा समेत प्राप्त गर्ने छैनन् ।

गणतन्त्रको राष्ट्रपति निर्वाचित भएको व्यक्तिले अर्को निर्वाचन नभए सम्मलाई राजनीतिक दल र राजनीतिक संगठनका गतिविधिबाट अलग रहनु पर्नेछ ।

नाइजर, धारा ४४

कार्यादेशको समय अवधि भर गणतन्त्रका राष्ट्रपतिले राजनीतिक दल वा राष्ट्रिय निकायको अन्य कुनै सरकारी निकायको अध्यक्ष वा सदस्य पद ग्रहण गर्ने छैनन् ।

टर्की, धारा १०१

राष्ट्रपतिमा निर्वाचित व्यक्तिले, राजनीतिक दलको सदस्य भए, दलसंगको सम्बन्धबाट अलग रहने छन् र टर्कीको ग्राण्ड राष्ट्रिय सभाको सदस्य पदको हैसियत समाप्त हुने छ ।

उरूगुवे, धारा ७७

५. गणतन्त्रका राष्ट्रपति र निर्वाचन अदालतका सदस्यहरू राजनीतिक समिति वा क्लबका सदस्य रहन पाउने छैनन्, राजनीतिक दलमा निर्णायक पद सम्हाल्न पाउने छैनन्, राजनीतिक निर्वाचन प्रचार प्रसारमा सहभागी हुन पाउने छैनन्,

राजनीतिक दलहरू र लोकतन्त्र : अन्तर वा आन्तरिक ?

अन्तर पार्टी प्रतिस्पर्धा र आन्तरिक लोकतन्त्र मध्ये कुन माध्यमबाट लोकतन्त्र प्राप्त गर्ने भन्ने तनावपूर्ण अवस्था नै दलसम्बन्धी कानून अनुकूल सल्लाह मोडलको चिन्ताको विषय हो । दलहरू बीचको प्रतिस्पर्धामा लोकप्रिय मत प्राप्त गरेर सार्वजनिक पद धारण गर्ने क्रम नै अन्तरपार्टी प्रतिस्पर्धा हो । दलका आम सदस्यहरूलाई सार्वजनिक नीति निर्माण र दलगत अभ्यासमा सहभागी हुने अवसर उपलब्ध गराउने, सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने सवालमा आन्तरिक लोकतन्त्र प्रतिविम्बित हुन्छ । निश्चित रूपमा यी दुई एक अर्काका परि पूरक होइनन् । तर, अन्य दलहरूले मतदातालाई के उपलब्ध गराएका छन्, सामाजिक र राजनीतिक विकासको मूल उर्जा र दलगत संगठन विकासक्रमसँग कुन गतिमा अनुकूल रहन

सक्छ भन्ने जस्ता सवालमा विद्यमान दुरीको आधारमा ती दुई बीचको तनाव बृहत, नभए महत्वपूर्ण पनि हुन सक्दछ । आन्तरिक लोकतन्त्रका साथै अन्तरपार्टी प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन गर्न कानून मस्यौदा गर्नु पर्छ त ?

दलसम्बन्धी विद्वानहरूले एकातर्फ, दलको विकासक्रममा उत्पन्न समस्याका कारण, विविधता र शक्ति विकेन्द्रीकरण गर्न सक्ने गरी विशेष सुधार अवलम्बन गर्ने र अर्कोतर्फ, आन्तरिक लोकतन्त्रको विशिष्ट आवश्यकताका लागि वाह्य प्रभावमा गरिने सुधारबीच निश्चित भिन्नता रहेको बताउँछन् । दलहरू कसरी संगठित रहने भन्ने सवालमा आवश्यकता र सल्लाहका आधारमा दलसम्बन्धी कानून निर्माण गर्ने सदस्यहरूको पहल र दलहरू एवं लोकतन्त्र बीचको अन्तरसम्बन्ध कस्तो हुनुपर्छ भन्ने विद्वानहरूको जानकारीबीच भिन्नता आउन सक्दछ – र दलहरूको वहन क्षमता जोखिममा पर्न सक्दछ ।

निष्कर्ष

यो कार्यपत्र 'राष्ट्रहरूले कुन हदसम्म राजनीतिक दलहरूलाई नियमन गर्नु पर्दछ ?' भन्ने प्रश्नबाट आरम्भ भएको थियो । अर्थात् गोल्डिलक्स कथा अनुरूप, 'कुन हदको दलसम्बन्धी कानून ठिक हुन्छ ?'^{१९} र विभिन्न देशहरूका दलसम्बन्धी कानून कहिले र कसरी लागू गरिएको छ भन्ने मेरो बुझाइको आधारमा निम्न निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ :

१. धेरैजसो स्थापित लोकतन्त्रहरूमा राष्ट्रिय संविधानमा उल्लेख नै नगरी राजनीतिक दलहरूको स्थापना र विकासक्रमले मूर्त रूप लियो ।

२. वर्तमान अवस्थामा समेत, स्थापित लोकतन्त्रमा कानूनको रूपमा राजनीतिक दलहरूको नियमन गर्ने व्यवस्थापकीय व्यवस्थाको अभाव छ ।

३. दलसम्बन्धी कानून भएका धेरैजसो स्थापित लोकतन्त्रहरूले दलहरू परिपक्व भइसकेपछि, दलहरूकै सहभागितामा ती कानून निर्माण गरेका हुन् ।

४. जबकी धेरै विकासोन्मुख राष्ट्रका सरकारले राजनीतिक दलहरूको स्थापना र विकासभन्दा पूर्व निर्माण गरिएको संविधानमार्फत दलहरूको नियमन गर्छन् ।

५. यसका अतिरिक्त केही विकासोन्मुख देशहरूले विस्तृत कानून निर्माण गरेर कमजोर दलहरू कसरी संचालन र संगठित हुने भन्ने सल्लाह दिने गरेको छ ।

६. संविधान वा कानूनमा समावेश गरिएको भए पनि, दलहरू कसरी संचालन गरिनु पर्दछ भन्ने विस्तृत कानूनले कमजोर लोकतन्त्रहरूमा दलहरू कसरी संचालन र संगठित हुने भन्ने दृष्टिले निरूत्साहन गर्न सक्दछ ।

७. केही विकासोन्मुख देशहरूका सरकारहरूले विद्यमान दलहरूलाई संरक्षण गर्ने वा दलको नेतृत्व तहलाई सबल तुल्याउने कानूनहरू निर्माण गरेका छन् ।

८. सल्लाह र संरक्षण मोडल अन्तर्गत 'एकदमै धेरै' दलसम्बन्धी कानूनहरू निर्माण गरेर दलहरूको स्थापना र स्थापना भइसकेका दलहरूको विकासक्रम सरकारहरूले नियन्त्रण गर्न सक्दछ ।

९. अनुमति मोडल अन्तर्गत 'एकदमै थोरै' दलसम्बन्धी कानून निर्माण गरेर अराजक वातावरणमा साना साना धेरैवटा दलहरूका कारण असहज अवस्था सामना गर्न सक्छन् ।

१०. तथापि 'एकदमै थोरै' दलसम्बन्धी कानूनको व्यवस्था अल्पकालीन सन्दर्भ हुन सक्दछ जो सरकार र ठूला दलहरूको सहयोगमा शीघ्र सुधार गर्न सकिन्छ ।

११. विकासोन्मुख देशहरूमा अनुमति मोडलले सल्लाह मोडलभन्दा सही रूपमा राजनीतिक दलहरूको स्थापना र विकास प्रोत्साहन गर्न सक्दछ ।

दलसम्बन्धी कानूनका विद्वानहरू – वकिल र राजनीति शास्त्री दुवै – सिद्धान्ततः मानक र व्यवहारजन्य सवालप्रति संवेदनशील हुन्छन् जो दलसम्बन्धी नियमन अन्तर्गत हुन्छन् । म्यागारियनको 'नीजि अधिकार' र 'सार्वजनिक अधिकार' बीचको कानुनी सिद्धान्तको भिन्नताले मानकसम्बन्धी प्रश्न खडा गर्दछ । उहाँले नीजि अधिकार सिद्धान्तलाई अमेरिकाको निम्न अवस्थसँग दाँजेर हेर्नुहुन्छ ।

राजनीतिक दलको पूर्ण बहुलवादी दृष्टिले, प्रमुख दलहरूले मध्यस्थ संस्थाको भूमिका निर्वाह गर्दै स्वार्थ समूहको प्रतिस्पर्धा निकास दिन्छ र द्वन्द्वको कारण सामाजिक संरचना टुक्रिएर जाने वा बहुमतीय अधिनायकवादले स्थान ग्रहण गर्ने संभावना दुर गर्दछ । यस अवस्थामा प्रमुख दलहरूलाई नियमनबाट वस्तुगत स्वायत्तता आवश्यक पर्दछ ।^{१२}

वैयक्तिक (नीजि) अधिकारको तुलनामा समूहलाई (सार्वजनिक) अधिकारलाई बढावा दिने नियमनको सार्वजनिक अधिकारसम्बन्धी सिद्धान्त म्यागारियनको प्राथमिकतामा पर्दछ । बहुदलीय राजनीतिमा अमेरिकी द्वेधिकार अन्त्य गर्न उहाँ निर्वाचन कोषको सशक्त अनुगमन गर्नुपर्छ भन्ने पक्षमा हुनुहुन्छ । अमेरिकामा दल अनुगमन गर्ने विद्यमान व्यवस्था र अष्ट्रेलिया जस्तो स्थापित लोकतन्त्रमा लोकप्रिय अनुगमनको न्यूनतम विधीभन्दा म्यागारियनको चाहना भिन्न छ ।^{१३}

दलगत राजनीतिलाई दलसम्बन्धी कानूनले कसरी प्रभाव पार्छ भन्ने प्रक्षेपण गर्ने व्यवहारजन्य सिद्धान्तले समस्या खडा गर्दछ । दलगत व्यवस्थाको 'राजनीतिक निर्माण' को प्रयास समीक्षा गर्दा, 'राजनीतिक पद्धतिको अन्य पक्ष जस्तै राजनीतिक दल पनि इच्छा अनुसार निर्माण गर्न सकिन्छ' भन्ने रायलीको भनाइ विवादस्पद छ ।^{१४} दलगत कानूनको नकारात्मक नभए प्रायः अनपेक्षित प्रतिफल प्राप्त हुन्छ । त्यसैगरी दलगत राजनीतिबाट लोकतन्त्रलाई सबल

तुल्याउने प्रयास त्याग्न हुन्न बरू सावधानीपूर्वक सामना गर्ने र ध्यानपूर्वक सोध्ने गर्नु पर्दछ । सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष यस्ता प्रयासले हिपोक्रिट्स उपचार विधीलाई सम्मान गर्नु

पर्दछ : 'विगत घोषणा गर्ने, वर्तमान निदान गर्ने, भविष्यवाणी गर्ने जबकी रोगको हकमा दुई प्रकारको बानी बसाल्नु – सहयोग गर्ने, कम्तिमा हानी नगर्ने ।'^{१५}

परिशिष्ट : दलसम्बन्धी कानूनको तथ्याङ्क

यस अध्ययनका लागि तयार गरिएको खोजी गर्न मिल्ने तथ्याङ्कमा उपलब्ध १,१०१ कानून सरकारी उत्पत्ति र अपेक्षित लक्षले पहिचान गरेको थियो । बृहत रूपमा प्रयोग गरिने व्यवसायिक कार्यक्रम, फाइलमेकर प्रो ७ प्रयोग गरेर यी कानूनहरू तथ्याङ्क अभिलेखमा प्रविष्ट गरिएको थियो ।^{१६} तल रहेको चित्र क ले १,१०१ पृष्ठ मध्येबाट एउटा स्क्रीनसट प्रस्तुत गर्दछ ।

चित्र क : दलसम्बन्धी कानूनको १,१०१ मध्ये एक जानकारी

 नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिट्यूट फर इन्टरनेशनल अफेयर्स NATIONAL DEMOCRATIC INSTITUTE FOR INTERNATIONAL AFFAIRS		जान्डाको दलसम्बन्धी कानून	अद्यावधिक सन् ०२/१७/०५
देशहरूमा राजनीतिक दल र दलगत राजनीतिमा सरकारी नियमन			
राष्ट्र क्याम्बोडिया उपराष्ट्रिय ईकाइ	राष्ट्रिय कानूनको उत्पत्ति उपराष्ट्रिय उत्पत्ति		विशेष दलगत कानून
राजनीतिक दल परिभाषा	राजनीतिक समूह	निर्वाचन	अभियान
			उम्मेद्वार
			मतदाता
			सरकार
नियम			
धारा २ 'राजनीतिक दल' समान विचार र चाहना भएका व्यक्तिहरूको समूह हो, जो स्थायी र स्वायत्त संस्था निर्माण गरेर उदार लोकतान्त्रिक र बहुलवादी सत्तामा क्याम्बोडिया अधिराज्यको संविधान र सशक्त सान्दर्भिक कानूनले निधरिण गरेको स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचनमार्फत राष्ट्रिय राजनीतिक जीवनमा सहभागी हुनलाई स्वेच्छाले संभौताको आधारमा एक ठाउँ जुट्छन् ।			
स्रोत क्याम्बोडिया अधिराज्य, राजनीतिक दलसम्बन्धी कानून, नं ११९७/०७, मिति, सन् १९९७, नोभेम्बर १८ ।			

चित्रमा रहेका बक्समा तल तान्न मिल्ने मेनु छन् जसमा क्लिक गर्दा दलसम्बन्धी कानून प्राप्त गर्ने विविध विकल्प प्राप्त हुन्छ । उदाहरणका लागि राजनीतिक दल अन्तर्गत बक्समा रहेको मेनुले परिभाषा, कानुनी हैसियत, सदस्यता, संगठन, उम्मेद्वार चयन, गतिविधि, सार्वजनिक अनुदान, दलगत कोष, प्रतिवन्धित सदस्य र इतिहास सम्बन्धी कानूनको खोजी गर्न अवसर प्रदान गर्दछ । राजनीतिक दल/परिभाषा को तथ्याङ्क खोजी गर्दा १,१०१ जानकारीमध्ये ३७ वटा कानून प्राप्त हुन्छ । चित्र १ मा प्राप्त जानकारी सन् १९९७ को क्याम्बोडियाको दलसम्बन्धी कानूनमा उपलब्ध राजनीतिक दलसम्बन्धी परिभाषा हो । तल प्रस्तुत बक्स क ले प्रत्येक शीर्षकको बक्सभित्र लुकेर बसेको खोजीका विकल्प प्रस्तुत गर्दछ ।

बक्स क : कम्प्युटर तथ्याङ्कमा उपलब्ध खोजीको विकल्प

राष्ट्रिय कानूनको उत्पत्ति :	संविधान, जनमत संग्रह, व्यवस्थापकीय विधान, अदालतको कानून, कार्यकारी आदेश, संसदीय नियम, प्रशासनिक नियम, नतोकिएको
राजनीतिक दलहरू :	परिभाषा, कानुनी हैसियत, सदस्यता, संगठन, उम्मेदवारको छनौट, गतिविधि, सार्वजनिक अनुदान, दलगत कोष, प्रतिवन्धित सदस्य, इतिहास
राजनीतिक समूहहरू :	परिभाषा, कानुनी हैसियत, सामाजिक आधार, संगठन, गतिविधि, कोष संकलन, कोष खर्च
निर्वाचनहरू :	सिद्धान्त, विधि, समय, मतपत्र, प्रतिवन्ध
अभियानहरू :	अवधि, कोष संकलन, कोष खर्च, सार्वजनिक अनुदान, गतिविधि, मिडिया, मतदान
उम्मेदवारहरू :	परिभाषा, छनौट, धरौटी, गतिविधि, कोष संकलन, कोष खर्च
मतदाताहरू :	योग्यता, दर्ता, वैकल्पिक विधिबाट मतदान
सरकार :	योग्यता, अयोग्य, संगठन, क्षेत्राधिकार

तथ्याङ्कको विषयवस्तु

विश्वव्यापी सार्वजनिक पद्धतिसम्बन्धी सूचना समावेश तथ्याङ्क व्यापक छ। विपरित पृष्ठमा तालिका क ले विश्व क्षेत्रका आधारमा राजनीतिक दलसम्बन्धी कानूनको वितरण प्रस्तुत गर्दछ। विस्तृत भए पनि तथ्याङ्कमा विश्वका दलसम्बन्धी कानूनको अंश मात्र समावेश गरिएको प्रस्तुत विवरण पूर्ण छैन। संभावनायुक्त नमूना नभएको कारण तथ्याङ्कको दृष्टिले प्रतिनिधिमूलक छैन। तल तालिका ख मा तथ्याङ्कमा सूचीकृत शासन पद्धतिको विवरण वर्णानुक्रम अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ।

यी कानूनहरू उपलब्ध सामग्रीबाट प्राप्त भएको हो, मूलतः पुस्तक र इन्टरनेटबाट। तथ्याङ्कमा समावेश धेरै कानूनहरू अन्य स्रोतभन्दा राष्ट्रिय संविधानबाट प्राप्त भएको हो, अग्रेजीमा अनुवाद गरिएका विश्वका संविधानहरू इन्टरनेटमा उपलब्ध हुने भएकोले यो संभव भएको हो।¹⁹ पछिल्ला संविधानहरू इन्टरनेटमा 'राजनीतिक' वा 'दल' वा 'दलहरूको' शीर्षक अन्तर्गत विद्युतीय माध्यमबाट खोजी गरिएको हो। (केवल 'राजनीतिक दल' वा 'राजनीतिक दलहरू' का निमित्त संविधानमा खोजी गर्नु अनपयुक्त सावित भएको थियो किनभने कतिपय अवस्थामा राजनीतिक दल' लाई छोटकरीमा 'दल' मात्र भन्ने गरिएको पाइयो। दुर्भाग्य भनौं करिवन सबै संविधानहरूले 'प्रभावित दल' का हकमा कानुनी रूपमा 'दल' भनेर सम्बोधन गरेको पाइयो जसकारण संविधान विषयक खोजीका एक सयभन्दा बढी हिट असान्दर्भिक सावित भएका थिए।)

तुलनात्मक रूपमा सानो तथापि दलसम्बन्धी कानूनको ठूलो समूह (१९८) आम व्यवस्थापकीय कानूनबाट आरम्भ हुन्छ भने करिव (११७) दलसम्बन्धी विशेष कानूनबाट प्राप्त हुन्छ। अर्को ठूलो समूहको (१२६) स्रोत 'तोकिएको' छैन जसमा साना समूहको 'अन्य' (१२) वा 'कुनै पनि' (१५) स्रोत छैन। सय भन्दा कम सरकारी स्रोतबाट प्राप्त भएको छ।

पश्चिम यूरोप र एङ्ग्लो अमेरिका भन्दा ल्याटिन अमेरिका, अफ्रिका र मध्य/पूर्वी यूरोपमा धेरैजसो राष्ट्रिय संविधान नै दलसम्बन्धी कानूनको स्रोत हुने गर्दछ। प्रतिनिधिमूलक नभए पनि दलसम्बन्धी कानूनको स्पष्ट देशव्यापी अवस्था उजागर गर्दछ। यद्यपि यसमा धेरै दलसम्बन्धी कानून उपलब्ध हुन्छ जसबाट अन्तिम नभए पनि सांकेतिक विवरणहरू प्राप्त हुन्छ।

तालिका ख : दलसम्बन्धी कानूनको तथ्याङ्कमा शासन पद्धतिको वर्णानुक्रम अनुसारको सूची

अफगानिस्तान	क्याम्बोडिया	गाम्बिया	किरीबाटी	नामिबिया	स्लोभाकिया
अल्बानिया	क्यामरून	जोर्जिया	कोरिया, उत्तर	नेपाल	स्लोभेनिया
अल्जेरिया	क्यानडा	जर्मनी	कोरिया, दक्षिण	नेदरल्याण्ड्स	सोमालिया
अन्डोरा	मध्य अफ्रिकी गणतन्त्र	घाना	किर्गिस्तान	न्यूजील्याण्ड	दक्षिण अफ्रिका
अंगोला	चाड	ग्रीस	लाओस	निकारागुवा	स्पेन
अन्टिगुवा/बारबुडा	चीली	ग्रेनाडा	लात्भीया	नाइजर	श्रीलंका
अर्जेन्टिना	चीन	ग्वाटेमाला	लेबनान	नाइजेरिया	सेन्ट किट्स
अर्मेनिया	कोलोम्बिया	गीनीया	लेसोथो	नर्वे	सेन्ट लुसिया
अष्ट्रेलिया	कोंगो गणतन्त्र (ब्राजाभील)	गीनीया-बिसाउ	लाइबेरिया	ओमान	सेन्ट भिन्सेन्ट
अष्ट्रिया	कोष्टा रिका	गुयाना	लीचेन्स्तीन	पाकिस्तान	सुडान
अजरबैजान	आइभोरी कोष्ट	हाइटी	लिथुवानिया	पानामा	सुरिनाम
बहामास	क्रोएसिया	होन्डुरस	लक्जम्बर्ग	पपुआ न्यू गिनिया	स्वाजिल्याण्ड
बंगलादेश	साइप्रस	हङ्गेरी	म्यासेडोनिया	पारागुवे	स्वीडेन
बारबाडोस	चेक रिपब्लिक	आइसल्याण्ड	म्याडागास्कार	पेरू	स्वीट्जरल्याण्ड
बेलारुस	डेनमार्क	भारत	मलावी	फिलिपीन्स	सिरीया
बेल्जियम	जीबाउटी	इन्डोनेसिया	मलेसिया	पोल्याण्ड	ताइवान
बेलीज	डमीनिकन गणतन्त्र	इरान	माल्दिभ्स	पोर्चुगल	ताजिकिस्तान
बेनीन	इक्वाडोर	इराक	माली	कतार	तान्जेनिया
बोलिभिया	इजिप्ट	आयरल्याण्ड	माल्टा	रोमानिया	थाइल्याण्ड
बोस्निया-हर्जगोभिना	एल साल्भाडोर	इजरायल	मौरीटानीया	रसिया	टोगो
बोत्स्वना	एस्टोनीया	इटली	मरिसियस	रूवाण्डा	टोङ्गा
ब्राजिल	इथियोपिया	जमाइका	मेक्सीको	सामोआ	ट्रिनिड्याड
बुल्गेरिया	फिजी	जापान	मोल्डोभा	सेनेगल	
बुर्किना फासो	फिनल्याण्ड	जोर्डन	मंगोलिया	सेशेल्स	
बर्मा	फ्रान्स	काजकस्तान	मोरोक्को	सियरा लियोन	
बुरूण्डी	ग्याबन	केन्या	मोजाम्बिक	सिंगापुर	

तालिका क : विश्वका क्षेत्रबमोजिम दलसम्बन्धी कानुनको स्रोतको वितरण

सबैभन्दा व्यापक (मोडल) वर्गीकरण छायौं रंगमा							
	पश्चिम यूरोप एग्लो अमेरिका	ल्याटीन अमेरिका क्यारिबियन	सुदूर पूर्वी एसिया	मध्य पूर्व	अफ्रिका	मध्य यूरोप (र पूर्व सोभियत संघ)	ओसियाना
दलसम्बन्धी कानुनी प्रावधानको आरम्भ							
संविधान वा संवैधानिक कानुन	२५%	७%	४५%	४०%	८०%	५४%	५२%
आम व्यवस्थापकीय विधान र कानुन	३२%	७%	२९%	२०%	३%	२०%	
विशेष दलसम्बन्धी कानुन	८%	६%	१८%	३५%	५%	१०%	
निर्वाचन कानुन	८%					६%	
अदालती कानुन	३%						
संसदीय नियम	२%						
जनमत संग्रह	८%						
नभएको, नतोकिएको वा अन्य	२२%	१६%	७%	४%	१२%	१०%	४८%
पहिचान गरिएको कानुनको संख्या	२४७	१८८	१५४	७४	२२१	१९६	२१
प्रत्येक देशको आधारमा कुल कानुनको औसत संख्या	९.५	५.९	७.३	४.६	४.८	७.५	२.३
प्रत्येक देशको	२.४	४.२	३.३	१.९	३.८	४.१	१.२
संवैधानिक उत्पत्तिमा आधारित दल सम्बन्धी कानुनको कुल औसत संख्या							

बक्स ख : तथ्याङ्कमा लामो प्रविष्टि – जोर्डनमा राजनीतिक दलको परिभाषा

धारा ३

राजनीतिक जीवनमा सहभागी हुने उद्देश्य लिएर, वैधानिक तथा शान्तिपूर्ण माध्यमबाट राजनीतिक, सामाजिक तथा सामाजिक मामिला सम्बन्धित विशेष लक्ष्य हासिल गर्ने उद्देश्य लिएर संविधान र कानुनी प्रावधान अनुकूल जोर्डनका नागरिकहरूले गठन गरेको कुनै पनि राजनीतिक संगठन दल हो ।

धारा ५

राजनीतिक दल स्थापना गर्ने सदस्यहरू निम्न शर्त पूरा गर्ने पचासभन्दा कम संख्यामा हुनु हुँदैन :

- क. २५ वर्ष पुगेको ।
- ख. कम्तिमा १० वर्ष जोर्डनको नागरिक भएको ।
- ग. अदालतले अन्तिम फैसला अनुसार अपराधको निश्चित क्षेत्राधिकार भित्र (राजनीतिक अपराध बाहेक) सजाय नदिएको, पूनर्स्थापना गरेको अवस्थामा बाहेक ।
- घ. पूर्ण नागरिक तथा कानुनी क्षमता भएको ।
- ङ. अधिराज्यमा स्थायी रूपमा बसोबास गरेको ।
- च. अन्य देशको नागरिकता वा वैदेशिक सहायता दावी नगरेको ।
- छ. अन्य दलको वा गैरजोर्डनी कट्टरपंथी राजनीतिक संगठनको सदस्य बन्न नचाहेको ।
- ज. जोर्डनको सुरक्षा अंग, सुरक्षा संगठन वा नागरिक सुरक्षाको सदस्य नरहेको ।
- झ. न्यायाधीश नभएको ।

धारा १२

कुनै कारणवश राजनीतिक दल घोषणा पूर्व संस्थापक सदस्यहरूको संख्या पचासभन्दा कम हुन गयो भने संविधान र कानुनी व्यवस्थाका आधारमा, दल स्थापनाको आवेदन रद्द गरिन्छ ।

पश्चिम यूरोपेली र एंग्लो अमेरिकी देशहरूमा विश्वका अन्य क्षेत्रका तुलनामा समग्रमा अझ बढी स्थापित 'दलसम्बन्धी कानुन' छन् : अध्ययनमा समेटिएका पाँचवटाका एकभन्दा बढी दलसम्बन्धी कानुन (२२ प्रतिशत) पुराना लोकतन्त्रहरूमा पाइन्छ – त्यसैगरी प्रत्येक देशको औसत कानुनको सन्दर्भमा पनि । पुराना यूरोपेली तथा एंग्लो अमेरिकी लोकतन्त्रहरूमा प्रत्येक देशमा औसत ९.५ वटा कानुन विद्यमान छन् । मध्य यूरोपका (प्रत्येक देशमा ७.५ वटा कानुन) देशहरूमा र एसियामा (प्रत्येक देशमा ७.३ वटा कानुन) दलसम्बन्धी नियमनको त्यो तह नजिक छन् ।

विश्वमा देखिएका कानुनहरूको सन्दर्भमा क्षेत्रगत हिसाबमा मान्यता प्राप्त दलसम्बन्धी कानुन उत्पत्तिमा भिन्नता छ । पुराना लोकतन्त्रहरूमा राजनीतिक दलहरूको परिभाषा गर्न संवैधानिक आधारलाई मूल स्रोतको रूपमा प्रयोग गर्ने संभावना रहन्छ भने यस क्रममा विविध स्रोत उपयोग गर्न सकिने अवस्था रहन्छ । पश्चिम यूरोप र एंग्लो अमेरिकी देशहरूमा प्रत्येक देशको संवैधानिक प्रावधानको औसत दर (२.४) न्यून छ भने ओसियानामा (प्रत्येक देशमा १.२ संवैधानिक प्रावधान) र मध्य पूर्वमा (प्रत्येक देशमा १.९ संवैधानिक प्रावधान) कायम छ ।

दलसम्बन्धी कानुन के हो – तथ्याङ्कमा के समावेश हुन्छ – भन्ने कुरा पाठकहरूलाई थाहा हुनु पर्दछ । कानुनी नियमनसँग

सरोकार राख्ने सबै जानकारीले दलगत राजनीतिमा प्रभाव पारे पनि, जानकारीहरू विवरण र विषयमा भिन्न रहन्छन् । पृष्ठ २५ मा प्रस्तुत चित्र क ले सन् १९९७ को क्याम्बोडियाको दलगत कानुन अनुसार राजनीतिक दलको परिभाषा प्रस्तुत गर्दछ । क्याम्बोडियन कानुनका आधारमा माथि बक्स ख मा प्रस्तुत संक्षिप्त जानकारीलाई सन् १९९२ को जोर्डनको कानुन अनुकूल प्रस्तुत विस्तृत जानकारीसँग तुलना गरेर हेर्नुहोस्, जो राजनीतिक दल/परिभाषाको एकै शीर्षक अन्तर्गत एउटै जानकारीको रूपमा तथ्याङ्कमा समावेश गरिएको छ ।

दलसम्बन्धी कानुनको यी दुई उदाहरण, लम्बाईको दृष्टिले गहन रूपमा भिन्न रहे पनि, प्रत्येक अवस्था एकल जानकारीको रूपमा अवस्थित छ । दुवै कानुन राजनीतिक दलको कानुनी परिभाषासँग सम्बन्धित छ तर, जोर्डनको कानुनले निश्चित शर्तहरू अगाडि सारेर प्रतिबन्धलाई अझ सशक्त तुल्याएको छ । यो कार्यपत्रमा प्रस्तुत नियमनकारी मोडलका आधारमा क्याम्बोडियाको राजनीतिक दलसम्बन्धी अस्पष्ट परिभाषा अनुमति मोडल अनुकूल छ भने जोर्डनको सन्दर्भमा दल कस्तो हुनुपर्छ भन्ने सवालमा विस्तृत रूपमा सल्लाह मोडल अगाडि सारिएको छ ।

समाप्ती नोट

१. रिचर्ड एस काज, 'डेमोक्रेसी एण्ड द लीगल रेगुलेसन अफ पोलीटिकल पार्टीज', 'चेन्जेज इन पोलीटिकल पार्टीज : यूनाइटेड एजेन्सी फर इन्टरनेशनल डेभेलपमेन्ट,' विषयक अमेरिकी विकास नियोगको सम्मेलनका लागि तयार गरिएको कार्यपत्र वासिङ्टन, डिसी, असोज १५, २०६१, २ ।
२. जर्मनीको गिजेट्ज उबर डी पोलीटीस्सन पार्टीयन । गणतन्त्र कोरियाको राष्ट्रिय निर्वाचन आयोग, सार्वजनिक सूचना, महानिर्देशक, ली कि सुनले कोरियाली अनुवाद उपलब्ध गराउनु भएको थियो । यहाँ उद्धरण गरिएको कोरियाली कानूनको अंग्रेजी अनुवाद उपलब्ध गराउनु भएकोमा म श्री ली प्रति आभारी छु ।
३. निर्वाचन आयोग (संयुक्त अधिराज्य), भोटीड फर चेन्ज : एन इलेक्टोरल ल मोडर्नाइजेसन प्रोग्राम (लन्डन : निर्वाचन आयोग, सन् २००३), २८ ।
४. शाहीन मोजाफर र एन्ड्रेस सेड्लर, 'द कम्पेरेटिभ स्टडी अफ इलेक्टोरल गभर्नेन्स – इन्ट्रडक्सन,' इन्टर्नेशनल पोलिटिकल साइन्स रिभ्यू २५ (सन् २००२ जनवरी) : ७ ।
५. जर्मन बुन्डेवाल्गिजेट्ज जसको अनुवाद 'फेडरल इलेक्टोरल ल' हुन्छ । दक्षिण कोरियाली निर्वाचन कानून 'एक्ट अन द इलेक्सन अफ पब्लिक अफिसियल्स एण्ड प्रीभेन्सन अफ इलेक्सन मालप्र्याक्टिसेज' हो ।
६. शाहीन मोजाफर र एन्ड्रेस सेड्लर, 'कम्पेरेटिभ स्टडी अफ इलेक्टोरल गभर्नेन्स – इन्ट्रडक्सन,' ७ ।
७. फ्रिज प्लासरका साथमा गुण्डा प्लासर, ग्लोबल पोलीटिकल क्याम्पेनिङ : ए वर्ल्डवाइड एनालाइसीस अफ क्याम्पेन प्रोफेसनल्स एण्ड देयर प्र्याक्टिसेज (वेष्टपोर्ट, कन् : प्रेजर, सन् २००२), १३७-७५ ।
८. कार्ल हेन्ज नास्मेचर, 'कम्पेरेटिभ पोलीटिकल फाइनान्स इन् इस्ट्याब्लिस्ट डेमोक्रेसीज,' (इन्ट्रडक्सन) सम्पादक, कार्ल हेन्ज नास्मेचर, फाउण्डेसन फर डेमोक्रेसी : एप्रोचेज टु कम्पेरेटिभ पोलीटिकल फाइनान्स,' (बेडन-बेडन : नोमोस भेर्लाग्लेसाफ्ट, सन् २००१), १० ।
९. ट्रान्सपेरेन्सी इन्टरनेसनल, ग्लोबल करप्सन रिपोर्ट २००४ (बर्लीन, सन् २००४) । यो प्रतिवेदन www.globalcorruptionreport.org/gcr2004.html मा पीडिएफ संस्करणमा उपलब्ध छ ।
१०. उदाहरणको लागि, दक्षिण कोरियाली निर्वाचन कानून "एक्ट अन द इलेक्सन अफ पब्लिक अफिसियल्स एण्ड प्रीभेन्सन अफ इलेक्सन मालप्र्याक्टिसेज" हो ।
११. एरिक बारेन्ड, एन इन्ट्रडक्सन टु कन्स्टीच्युसनल ल (अक्सफर्ड : अक्सफर्ड विश्वविद्यालय प्रेस, सन् १९९८), १४९ ।
१२. एरिक बारेन्ड, एन इन्ट्रडक्सन टु कन्स्टीच्युसनल ल २६-२९ ।
१३. हेन्स भ्यान मार्सेभीन र गेर भ्यान डर ट्याङ्ग, रिटन कन्स्टीच्युसन्स : अ कम्प्युटराइज्ड कम्पेरेटिभ स्टडि (डब्लु फेरी, एन.वाई. : ओसियाना, सन् १९७८), ७१-७२ ।
१४. होर्हे मारियो गार्सिया लागुर्दिया, 'कन्स्टीच्युसनल फ्रेमवर्क फर पोलीटिकल पार्टीज इन् सेन्ट्रल अमेरिका : फ्रम एक्सक्लूजन टु इन्क्लूजन,' लुई डब्ल्यु गुडम्यान, विलियम एम लियोग्राण्ड र जोहाना मेन्डेल्सन फरम्यानद्वारा सम्पादित, पोलीटिकल पार्टीज एण्ड डेमोक्रेसी इन् सेन्ट्रल अमेरिका (बोल्डर, कोलो. : वेष्टभ्यू, सन् १९९२), ८२ ।
१५. थोमस क्यारोथर्स, ऐडिड डेमोक्रेसी अब्रोड : द लर्नीङ कर्भ (वासिङ्टन, डिसी : अन्तर्राष्ट्रिय शान्तिका लागि कार्नेगी अक्षय कोष, सन् १९९९), १६०-६१ ।
१६. रिचर्ड एस काज र पीटर मेयरद्वारा सम्पादित, पार्टी अर्गनाइजेसन : अ डाटा ह्याण्डबुक इन् वेष्टर्न डेमोक्रेसीज, सन् १९६०-९० (लन्डन : सेज, सन् १९९२) ।
१७. फ्रिज प्लासरका साथमा गुण्डा प्लासर, 'रेगुलेटरी फ्रेमवर्क्स अफ क्याम्पेन्स,' ग्लोबल पोलीटिकल क्याम्पेनिङ: अ वर्ल्डवाइड एनालाइसीस अफ क्याम्पेन प्रोफेसनल्स एण्ड देयर प्र्याक्टिसेज , १३७-७९ ।

१८. माइकल पीन्टो-डस्चीन्की, 'फाइनान्सीड पोलीटिक्स : अ ग्लोबल भ्यु,' जर्नल अफ डेमोक्रेसी (सन् २००२ अक्टोबर) : ६९-८६ ।
१९. लोकतन्त्र तथा सुशासन कार्यालय, मनी इन् पोलीटिक्स ह्याण्डबुक : ए गाइड टु इन्क्रिजीड ट्रान्सपेरेन्सी इन् इमर्जीड डेमोक्रेसीज, ब्यूरो फर डेमोक्रेसीज, कन्फ्लिक्ट एण्ड ह्युम्यानिटेरियन असीस्टेन्स, डक्युमेन्ट पीएन-एसीआर-२२३, (वासिङ्गटन, डिसी : अमेरिकी विकास नियोग, सन् २००३) ।
२०. रेजीनाल्ड अस्टीन र माजा त्येन्स्ट्रमद्वारा सम्पादित, फन्डिङ फर पोलीटिकल पार्टीज एण्ड इलेक्सन क्याम्पेन्स् (स्टकहोल्म : अन्तर्राष्ट्रिय लोकतन्त्र र निर्वाचन सहायता, सन् २००३) । पीडिएफमा निम्न ठेगानामा उपलब्ध www.idea.int/publications/funding_parties/index.cfm छ ।
२१. ट्रान्सपेरेन्सी इन्टरनेशनल, ग्लोबल करप्सन रिपोर्ट २००४ (बर्लिन, सन् २००४) । निम्न ठेगानामा www.globalcorruptionreport.org/gcr2004.html पीडिएफमा उपलब्ध छ ।
२२. स्याम्युअल इस्साचारोफ र रिचर्ड एच. पील्ड्स, 'पोलीटिक्स एज मार्केट्स : पार्टीसन लकअप्स अफ द डेमोक्रेटीक प्रोसेस,' स्ट्यानफर्ड ल रिभ्यू ५० (सन् १९९८ फेब्रुवरी) : ६४३-७१७ ।
२३. स्याम्युअल इस्साचारोफ र रिचर्ड एच. पील्ड्स, 'पोलीटिक्स एज मार्केट्स : पार्टीसन लकअप्स अफ द डेमोक्रेटीक प्रोसेस,' : ६६९ ।
२४. ग्रेगरी पी म्यागारियन, 'रेगुलेटीड पोलीटिकल पार्टीज अण्डर ए 'पब्लिक राइट्स' फर्स्ट एमेन्डमेन्ट,' विलियम र मेरी ल रिभ्यू ४४ (सन् २००३ अप्रिल) : सन् १९४४ ।
२५. सार्वजनिक निष्ठा सम्बन्धी केन्द्र, '५२७ एस् इन् २००४ श्याटर प्रीभियस रेकर्ड्स फर पोलीटिकल फण्डरेजीड,' सन् २००४, डिसेम्बर १६ । www.bop2004.org/527/report.aspx?aid=435 हेर्नुहोस् ।
२६. एलिजाबेथ ग्यारेट, 'इज द पार्टी ओभर ? कोर्ट्स एण्ड पोलीटिकल प्रोसेस,' सुप्रीम कोर्ट ल रिभ्यू (सन् २००२) : ९६ ।
२७. थोमस क्यारोथर्स, ऐडिड डेमोक्रेसी अब्रोड : द लर्नीङ कर्भ, १४२ ।
२८. थोमस क्यारोथर्स, ऐडिड डेमोक्रेसी अब्रोड : द लर्नीङ कर्भ, १४२-४३ ।
२९. रिचर्ड गन्थर र ल्यारी डायमण्ड, 'टाइप्स एण्ड फन्क्सन्स अफ पार्टीज,' ल्यारी डायमण्ड र रिचर्ड गन्थरद्वारा सम्पादित, पोलीटिकल पार्टीज एण्ड डेमोक्रेसी (बाल्टीमोर : जन हफ्किन्स विश्वविद्यालय प्रेस, सन् २००१), ३-३९ ।
३०. थोमस क्यारोथर्स, ऐडिड डेमोक्रेसी अब्रोड : द लर्नीङ कर्भ, १५३ ।
३१. फ्रिज प्लासरका साथमा गुण्डा प्लासर, ग्लोबल पोलीटिकल क्याम्पेनिङ, १५१ ।
३२. www.freedomhouse.org हेर्नुहोस् ।
३३. निर्वाचन सम्बन्धी विषयमा संयुक्त स्थायी समिति, यूजर फ्रेन्डली नट अब्युजर फ्रेन्डली : रिपोर्ट अफ द इन्क्वायरी इन्टु द इन्टीग्रीटी अफ द इलेक्टोरल रोल (क्यानवेरा : अष्ट्रेलिया कमनवेल्थको संसद, सन् २००१), ८१ ।
३४. जोसेफ एम. कोलोमर, 'इट्स द पार्टीज द्याट चूज इलेक्टोरल सीस्टम (अर डुभर्जर्स लज अप्साइड डाउन),' राजनीतिक अध्ययन ५३ (सन् २००५ मार्च) : १-२१ ।
३५. रिचर्ड एस काज र पीटर मेयर, 'चेन्जीड मोडल्स अफ पार्टी अर्गनाइजेसन र पार्टी डेमोक्रेसी : द इमर्जेन्स अफ कार्टेल पार्टी,' पार्टी पोलीटिक्स १ (सन् १९९५ जनवरी) : १६ ।
३६. ब्यालट एक्सेस न्यूज, सन् २००४ नोभेम्बर ।
३७. बेन्जामीन रायली, 'पोलीटिकल इन्जीनियरीड अफ पार्टीज एण्ड पार्टी सिस्टम,' सन् २००३ मा आयोजित अमेरिकी राजनीति शास्त्र संघको वार्षिक बैठकमा प्रस्तुत गर्न तयार गरिएको कार्यपत्र, सन् २००३ अगष्ट २८-३१ ।
३८. www.photius.com/countries/nigeria/government/nigeria_government_government_and_polit~10019.html हेर्नुहोस् ।
३९. बेन्जामीन रायली, 'पोलीटिकल इन्जीनियरीड अफ पार्टीज एण्ड पार्टी सिस्टम ।'
४०. वुल्फग्याङ्ग मुलर, 'पार्टीज एण्ड द इन्स्टीच्युसनल फ्रेमवर्क,' कर्ट रिचर्ड लुथर र फर्डिन्याण्ड मुलर रोमेलद्वारा सम्पादित,

- पोलीटिकल पार्टीज इन् द न्यू यूरोप : पोलीटिकल एण्ड एनालीटीकल च्यालेन्ज (न्यू योर्क : अक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस, सन् २००२), २६२ ।
४१. वुल्फग्याङ्ग सी मुलर, 'द रेलेभेन्स अफ द स्टेट फर पार्टी सिस्टम चेन्ज,' जर्नल फर थ्योरिटिकल पोलीटिक्स ५ (सन् १९९३ अक्टोबर) : ४१९-५४ ।
४२. केनेथ जान्डा, पोलीटिकल पार्टीज : अ क्रस नेशनल सर्भे (न्यूयार्क : फ्रि प्रेस, सन् १९८०), ८६१ ।
४३. इन्ग्रीड भ्यान बीजेन, 'अन द थ्योरी एण्ड प्र्याक्टिस अफ पार्टी फर्मेशन एण्ड एड्याप्टेशन इन् न्यू डेमोक्रेसीज,' यूरोपियन जर्नल अफ पोलीटिकल रिसर्च ४४ (सन् २००५ जनवरी) : १५४, १६५ ।
४४. स्याम्युअल इस्साचारोफ र रिचर्ड एच. पील्ड्स, 'पोलीटिक्स एज मार्केट्स : पार्टीसन लकअप्स अफ द डेमोक्रेटीक प्रोसेस,' : ६४३ ।
४५. साइमन चेष्टरम्यान, यू. द पीपल : द यूनाइटेड नेसन्स, ट्रान्जीसनल एड्मीनीस्ट्रेसन, एण्ड स्टेट बिल्डिङ (न्यू योर्क : अक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस, सन् २००४), २२१ ।
४६. साइमन चेष्टरम्यान, यू. द पीपल : द यूनाइटेड नेसन्स, ट्रान्जीसनल एड्मीनीस्ट्रेसन, एण्ड स्टेट बिल्डिङ (न्यू योर्क : अक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस, सन् २००४), २२३ ।
४७. रिचर्ड गन्थर र ल्यारी डायमण्ड, 'टाइप्स एण्ड फन्क्सन्स अफ पार्टीज,' ३, ८ । संभवतः 'सामाजिक प्रतिनिधित्व' भूमिका अन्तर्गत गन्थर र डायमण्डले स्वार्थको अभिव्यक्ति समावेश गर्ने छन् ।
४८. केनेथ जान्डा, 'कम्पेरेटिभ पोलीटिकल पार्टीज : रिसर्च एण्ड थ्योरी,' एडा डब्ल्यु फिनीफटरद्वारा सम्पादित, पोलीटिकल साइन्स : द स्टेट अफ द डिसेप्लिन २ (वाशिङ्टन, डिसी : अमेरिकन राजनीति शास्त्र संघ, सन् १९९३), १६३-९१ ।
४९. बेन्जामीन रायली, 'पोलीटिकल इन्जीनियरीङ अफ पार्टीज एण्ड पार्टी सिस्टम '४।
४८. उदाहरणको रूपमा, अल्भिन राबुशका र केनेथ शेप्ले, पोलीटिक्स इन् प्लूरल सोसाइटीज : अ थ्योरी इन् डेमोक्रेटीक इन्स्ट्याबिलिटी (कोलोम्बस, ओहायो : चार्ल्स ई मेरिल, सन् १९७२) ।
५०. एरेन्ड लिपार्ट, डेमोक्रेसीज इन् प्लूरल सोसाइटीज (न्यू ह्याभेन : येल विश्वविद्यालय प्रेस, सन् १९९७) ।
५२. कन्चन चन्द्रा, 'एथनीक पार्टीज एण्ड पोलीटिकल स्ट्याबिलिटी,' पर्स्पेक्टिभ अन् पोलीटिक्स ३ (सन् २००५ जुन) : २३५-५२ ।
५३. मोर्टन एब्रामोवीच, इस्ट्याब्लिसिङ अ स्टेबल डेमोक्रेटीक कन्स्टीच्यूसनल स्ट्रक्चर इन् इराक : सम बेसीक कन्सीडरेसन्स (न्यू योर्क र वाशिङ्टन : सेन्चुरी फाउण्डेशन, सन् २००३), ५० ।
५४. धारा ५८ ग ।
५५. इभान डोहोर्ती, 'डेमोक्रेसी आउट अफ ब्यालेन्स : सीभील सोसाइटी कान्ट रिप्लेस पोलीटिकल पार्टीज,' नीतिगत समीक्षा (सन् २००१ अप्रिल-मे) : २५-३५ ।
५६. मरिस डुभेर्गर, ले पार्टी पोलीटिक्स (पेरिस : सुइल, सन् १९९२) ।
५७. डेभिड जे स्याम्युअल्स, 'प्रेसीडेन्सीयलाइज्ड पार्टीज : द सेपेरेशन अफ पावर्स एण्ड पार्टी अर्गनाइजेशन एण्ड विहेवियर,' कम्पेरेटिभ पोलीटिकल स्टडिज ३५ (सन् २००५ मे) : ४६१-६२ ।
५८. टेरी क्लार्क र जी वीट्रक, 'प्रेसीडेन्सीयलीजम् एण्ड द इफेक्ट अफ इलेक्टोरल ल इन् पोष्टकम्युनिष्ट सिस्टम्स : रेजीम टाइप म्याटर्स,' कम्पेरेटिभ पोलीटिकल स्टडिज ३८ (सन् २००५ मार्च), १७२-७३ ।
५९. लुइगी मान्जेटी, 'किपीड अकाउन्ट्स : अ केस स्टडी अफ द सीभीक इनिशिएटिभ्स एण्ड द क्याम्पेन फाइनान्स ओभरसाइट इन् अर्जेन्टीना,' वाशिङ्टन डिसी : यूएसएआईडिपीसीई-१-००-९७-०००४२-००, कार्यपत्र नं २४८, सन् २००० नोभेम्बर; टड ए आइजेन्स्टाड, 'क्याचीड द स्टेट अफगार्ड : इलेक्टोरल कोर्ट्स, क्याम्पेन फाइनान्स, एण्ड मेक्सिकोज सेपेरेशन अफ स्टेट एण्ड रूलीड पार्टी,' पार्टी पोलीटिक्स १०, नं ६ (सन् २००४) : ७२३-४५; माथिस बोगार्डस, 'काउन्टीड पार्टीज एण्ड आइडेन्टीफाइड डोमीनेन्ट पार्टी सिस्टम्स इन् अफ्रिका,' यूरोपियन जर्नल अफ पोलीटिकल रिसर्च ४३ (सन् २००४), १७३-९७ ।

६०. शन बाउलर, डेभिड एम फ्यारेल र रिचर्ड एस क्याज, पार्टी डिस्प्लीन एण्ड पार्लीयामेन्टरी गभर्मेन्ट (कोलम्बस : ओहायो स्टेट विश्वविद्यालय प्रेस, सन् १९९८) ३ ।
६१. यो प्रश्न सम्बोधन गर्न, ग्यारी जन्स हेर्नुहोस्, 'डिजायरबीलिटी अफ रेगुलेटीड पोलीटिकल पार्टीज,' एजेण्डा ८ (सन् २००१ डिसेम्बर); रिचर्ड कलेन, 'रेगुलेटीड पार्टीज इन् हडकड,' संवैधानिक मामिला सम्बन्धी प्यानल, हडकड विशेष प्रशासनिक क्षेत्रको विधान सम्बन्धी परिषदको बैठक, राजनीतिक दलको भूमिका र विकासका लागि तयार गरिएको कार्यपत्र; सन् २००५ फेब्रुवरी; एलिजाबेथ ग्यारेट, 'इज द पार्टी ओभर ? कोर्ट्स एण्ड द पोलीटिकल प्रोसेस'; स्टक बेनेट, 'अष्ट्रेलियाज् पोलीटिकल पार्टीज : मोर रेगुलेसन ?' संसदीय पुस्तकालय, अष्ट्रेलियाली विभाग, अनुसन्धान कार्यपत्र नम्बर २१, सन् २००२; र फेब्रीस ई लेहुच, 'क्यान पार्टीज् पुलीस देमशेल्म्स ? इलेक्टरल गभर्नेन्स एण्ड डेमोक्रेटाइजेसन,' इन्टरनेशनल पोलीटिकल साइन्स रिभ्यू, २५ (सन् २००२ जनवरी) : २९-४६ ।
६२. ग्रेगरी पी म्यागारियन, 'रेगुलेटीड पोलीटिकल पार्टीज् अण्डर ए 'पब्लिक राइट्स' फर्स्ट एमेन्डमेन्ट,' सन् १९६६ ।
६३. निर्वाचन सम्बन्धी विषयमा संयुक्त स्थायी समिति, यूजर फ्रेन्डली नट अब्युजर फ्रेन्डली ८१; स्कट बेनेट, 'अष्ट्रेलियाज् पोलीटिकल पार्टीज् : मोर रेगुलेसन ?' १४ ।
६४. बेन्जामीन रायली, 'पोलीटिकल इन्जीनियरीड अफ पार्टीज एण्ड पार्टी सिस्टम,' २० ।
६५. इपीडेमीक्सको अनुवाद, पुस्तक १, खण्ड ११ । www.geocities.com/everwild7/noharm.html हेर्नुहोस् ।
६६. यो कार्यक्रम विन्डोज र म्याकिन्टोस कम्प्युटर दुवैमा चल्छ र इन्टरनेटमा सर्भरको माध्यमबाट पनि चल्छ ।
६७. www.oceanalaw.com हेर्नुहोस् (अनलाइन सेवा प्राप्त गर्न ठूलो शुल्क लाग्छ । यसको मूल प्रकाशन स्रोत एल्बर्ट पी ब्लाउस्टेन र गिज्वर्ट एच फ्लान्जे, सम्पादकहरू, विश्वका विभिन्न देशका संविधानहरू (डब्स फेरी, एन वाई : ओसियाना, सन् १९७१) । अनलाइन स्रोत नियमित रूपमा अद्यावधिक गरिन्छ ।)

नेशनल डेमोक्रेटिक इंस्टिट्यूट फर इंटरनेशनल अफेयर्स
२०३० एम स्ट्रीट, एनडब्लू
पाँचौ तल्ला
वाशिंग्टन, डिसी २००३६
टेलिफोन : २०२-७२८-५५००
फ्याक्स : २०२-७२८-५५२०
वेबसाइट : www.ndi.org